

David Mandić  
Pula

### Treća palatalizacija velara

Treća palatalizacija velara progresivna je promjena koja je zahvaćala glasove \*/k/ i \*/g/ u okolini *Ci(N)ǎ* i mijenjala ih u »omekšane« \*/k'/ i \*/g'/. Tijekom kasnijega razvoja ti su se refleksi sibilizirali, možda skupa s rezultatima druge palatalizacije. Rezultati treće palatalizacije primjećuju se uglavnom kod izvedenih imenica ispred gramatičkoga morfema, dok su imenice u kojima je zahvaćen korijenski velar veoma malobrojne. Najviše primjera sadrži glas /k/ u okolini *Ciǎ*. To su imenice muškoga roda s nastavkom *-bcb* uz određen broj ženskih i srednjih s nastavcima *-bca*, odnosno *-bce*, te imenice ženskoga roda s iznimno produktivnim nastavkom *-ica*. Ostalih primjera je malo – riječ *lice*, jedina u kojoj je zahvaćen glas /k/ u korijenu, nekoliko riječi s glasom /g/, te tri izvorne slavenske imenice s okolinom *CiNǎ*, koja je postojala i u nekim posuđenicama iz germanskog izvedenih pomoću nastavka *-ing*. Treća je palatalizacija djelovala i u maloj skupini imperativnih glagolskih oblika te nekih durativa po uzoru na koje je kasnije nastalo posebno pravilo za izvođenje durativa od glagola koji izvorno nisu sadržavali odgovarajuću okolinu. Frikativ /h/ nije zahvaćen djelovanjem te promjene jer u to vrijeme rezultat pravila ruki još nije bio velaran. Prvi primjer za koji se smatralo da sadrži /h/ zahvaćeno trećom palatalizacijom, zamjenica *vbst*, sadrži /s/ od praindoeuropskoga \*/k'/, a drugi, glagol *nasmisati sja*, nastao je kasnije pravilom za izvođenje durativa. Većina izuzetaka izvorno nije sadržavala okolinu za treću palatalizaciju ili je izvedena ili posuđena mnogo kasnije, kada je ta glasovna promjena bila završena kao fonološki proces, a njezini su rezultati postali fonemima. Treća je palatalizacija najvjerojatnije djelovala u ranom razdoblju slavenskoga prajezika te je prva među palatalizacijama. Njezina progresivnost i djelovanje preko granice sloga povezuju je s ranim promjenama kao što je pravilo ruki. Morala je prestati djelovati oko 400. godine n. e., nakon čega je eventualno provedena raspodjela refleksa pravila ruki /h/ : /š/, te počinje prva palatalizacija. Nakon doseljenja Slavena na Balkan treća palatalizacija više nije djelovala, što

se vidi po posuđenicama kao što je *ločika* (od romanskog *\*laktika*), koja sadrži nepromijenjeni velar. Postojanje refleksa /k'/ dokazuju neki toponimi slavenskoga podrijetla u Grčkoj, možda i oni u Austriji, dok drugi, vjerojatno mlađi toponimi sadrže glasove koji upućuju na sibilizirano /c/.

U praslavenskom je razdoblju izvršeno nekoliko promjena čiji su rezultat palatalni suglasnici (tri palatalizacije i jotacija). Jedan je od glavnih uzroka tih promjena slogovna harmonija, tj. težnja da se unutar jednoga sloga nalaze samo artikulacijski podudarni glasovi, u ovome slučaju prema prisutnosti obilježja [± stražnji]. To je i uzrok još jedne praslavenske glasovne promjene – prijelaza (prijelaza stražnjih samoglasnika u prednje iza palatala). Dok je jotacija svojim djelovanjem zahvaćala sve suglasnike koji su u tom razdoblju postojali u slavenskom prajeziku, palatalizacije su djelovale samo na velare /k/ i /g/. Prema nekim su jezikoslovcima te promjene zahvatile i glas /h/, ali prema mišljenju drugih, tu se radi o obrnutom procesu.<sup>1</sup>

Prva i druga palatalizacija razlikuju se od treće svojom regresivnošću. Obje nastaju djelovanjem samoglasnika prednjega niza na prethodni velarni suglasnik. Treća je palatalizacija, nasuprot tomu, progresivna. U njoj se samoglasnici koji djeluju na velare nalaze ispred velara, u prethodnom slogu, a to znači da oni zapravo djeluju na velar preko granice sloga. Međutim, uvjeti u kojima se ta promjena dogodila još nisu do kraja razjašnjeni, a problem je i u tome što je vrlo teško odrediti kronološki poredak triju palatalizacija. Ako se obrati pažnja na njihove rezultate, jasno je da rezultati treće palatalizacije odgovaraju onima druge palatalizacije te povezuju te dvije u opreci prema prvoj.<sup>2</sup> Ta podudarnost, mnoge nedosljednosti u njezinu provođenju te činjenica da se slavenski jezici međusobno prilično razlikuju po omjeru riječi u kojima je djelovala i onih u

1 Prema Luntovu mišljenju, alofon koji je nastao pravilom ruki bio je [š], a ne [h]. Taj se glas fonemizirao kasnije kao /h/ ili /š/ ovisno o tome je li se nalazio pred stražnjim ili prednjim samoglasnikom. Lunt 1997: 23: Inačica glasa /s/ s obilježjem /-anterioran/ postala je samostalna jedinica. Ovdje ću je označavati kao /š/, po uzoru na Meilleta... U praslavenskom, takav se razvoj dogodio iza *i u r k*... Kasnije – možda mnogo kasnije – stražnji se alofon glasa /š/ fonemizirao kao /x/, koje je u sustavu odgovaralo glasu /k/. («A /-anterior/ variant of /s/ became an independent unit. I will write /š/ here, following Meillet [...] In Pre-Slavic, this development took place after *i u r k* [...] Later – possibly much later – a back allophone of /š/ became phonologized as /x/, corresponding to /k/ in the system.») Međutim, iako razvoj /s/ → /š/ približava slavenski baltičkom i indoiranskom, u kojima je postojala slična promjena, malo je vjerojatno da bi jedan jezik u istom razdoblju imao promjenu kojom palatal postaje velar ispred stražnjih samoglasnika, a odmah potom i promjenu kojom velari postaju palatali (prva palatalizacija) pa promjenu kojom stražnji samoglasnici postaju prednji iza palatala (prije glas) (Mihaljević 2002: 126). Ako je pravilom ruki doista najprije postao glas /š/, on je morao vrlo rano prijeći u /h/ iza stražnjih samoglasnika ili čak u svim položajima. Naime, već u vrlo ranim posuđenicama germansko se /h/ preuzima nepromijenjeno (*hlēbъ* ← got. *hlaifs*), kao i germansko /s/ (*iskusiti* ← got. *kausjan*), dakle promjena je u to vrijeme već bila okončana. U takvim je riječima prvom palatalizacijom /h/ prešlo u /š/: hrv. *šljem* ← germ. *\*helmaz*.

2 Bidwell 1961: 107: Takozvane druga i treća palatalizacija pokazuju identične reflekske, naime, *k* → *c*, *g* → *ǰ*, *x* → *š* (*š* se stopilo sa *s* u južnoslavenskom i istočnoslavenskom, a sa *š* u zapadnoslavenskom). («The so-called second and third palatalizations show identical reflexes, namely, *k* > *c*, *g* > *ǰ*, *x* > *š* (*š* fell together with *s* in South and East Slavic and with *š* in West Slavic).») »

kojima nije, bili su uzrok mišljenja mnogih lingvista da je treća palatalizacija djelovala nakon druge, u vrijeme raspada slavenske jezične zajednice. Međutim, iako se tako mogu objasniti nedosljednosti i razni izuzeci, i dalje ostaje teško sa sigurnošću utvrditi točne uzroke te promjene i uvjete u kojima se dogodila. Nakon ponovnog pregleda ostalih praslavenskih glasovnih promjena i preciznijeg utvrđivanja kronološkog odnosa među njima, pojavilo se mišljenje da je treća palatalizacija mnogo starija negoli se smatralo te da je pravilno provedena u određenoj okolini koja je kasnije izmijenjena djelovanjem drugih promjena. Nakon razaranja pogodne okoline treća je palatalizacija prestala djelovati, a mnogi primjeri koji od nje odstupaju nastali su kasnije te predstavljaju samo prividne izuzetke koji dodatno zamućuju sliku jezičnoga sustava u kojem su postojali uvjeti pogodni za njezino djelovanje.

Prvi pokušaj definiranja uzroka treće palatalizacije dolazi od Jana Baudouina de Courtenaya, koji je prvi upozorio na njezinu progresivnost. On je tu promjenu doveo u vezu s prozodijskim obilježjima riječi u kojoj se pojavljivala te je smatrao da se ostvarivala kada su se velarni suglasnici nalazili iza glasova *\*/i̯/*, *\*/ŋi̯/* (*e*) i *\*/r̥i̯/*, ali pod uvjetom da je sljedeći slog naglašen. U protivnom je djelovanje spomenutih »sonanata«, kako ih naziva, bilo preslabo pa velari nisu mogli biti zahvaćeni promjenom.<sup>3</sup> Danas je teorija o utjecaju naglaska u potpunosti odbačena, a treća se palatalizacija tumači fonetički.<sup>4</sup> Neki njezine uzroke nalaze u morfološkim zakonitostima,<sup>5</sup> dok neki smatraju da to nije ništa drugo doli morfološka analogija prema oblicima koji sadrže drugu palatalizaciju.<sup>6</sup> O tome će više riječi biti u sljedećim poglavljima.

## Teorije o trećoj palatalizaciji

### Knutssonova i Ekblomova teorija

Knutsson smatra da je treća palatalizacija zahvatila samo velarne okluzive *\*/g/* i *\*/k/*. Promjena se, prema njegovu mišljenju, dogodila kada se ispred velara nalazio jedan od sljedećih fonema: *\*/i̯/*, *\*/i/*, *\*/ŋi̯/*, *\*/r̥i̯/*, *\*/l̥i̯/*, a slijedilo je *\*/i̯/* iza kojega su bili glasovi */a/*, */o/*, */ɛ/*, */y/* nastali od praindoeuropskih *\*/ā/*, *\*/ō/* i *\*/ū/*, dakle svi stražnji samoglasnici.<sup>7</sup>

Slična je i Ekblomova teorija,<sup>8</sup> prema kojoj je, međutim, i glas */h/* podložan trećoj palatalizaciji. On smatra bitnim da glas *\*/i̯/*, od praindoeuropskoga *\*/ŋi̯/*,

3 Thümmel citira de Courtenaya: »*Tol'ko tē zadnježazyčnye konsonanty podverglis' assimiluru-juščemu vlijaniju predšestvujuščich palatal'nych sonantov i, i, ŋi (e), ri, kotorye vměstě so sledovavšim za nimi sonantom-vokalom sostavljali glavnyj po udareniju slog dannago slova.*« (Thümmel 1966: 115, bilješka 2).

4 Naime, ta teorija ima vrlo velik broj izuzetaka, a i malo je vjerojatno da bi promjena bila blokirana ako bi samoglasnik koji je uzrokuje bio naglašen.

5 Thümmel 1966: 115, bilješka 5.

6 Thümmel 1966: 115.

7 Thümmel 1966: 116–117.

8 Thümmel 1966: 116–118, 120–123, 138–141.

još nije dao /e/, dok monoftongizaciju dvoglasnika \*/ai/ i \*/ei/ ne smatra presudnom. On dakle uspostavlja sljedeću formulu:

$$*g \ *k \ *h \longrightarrow \text{ } \mathfrak{z} \ c \ s \ (\text{odnosno } \mathfrak{š}) / i \ b \ *i \text{ } \_ \ i + a \ o \ y \text{ } \mathfrak{b}$$

Svoju teoriju Ekblom, između ostaloga, temelji na sljedećim ekvivalentima iz litavskoga i starocrkvenoslavenskoga jezika:

| PIE    | litavski | st.sl. | PIE                  | litavski | st.sl. |
|--------|----------|--------|----------------------|----------|--------|
| *-ikos | -ikas    | -ькѣ   | *-iki <sub>o</sub> s | -ikis    | -ьць   |
| *-īkos | -ykas    | -ikѣ   | *-iki <sub>ā</sub>   | -ykè     | -ica   |
| *-ŋkos | -inkas   | -ѣкѣ   | *-ŋki <sub>o</sub> s | -inkis   | -ѣць   |
| *ŋgā   | ingà     | jega   | *ŋgi <sub>ā</sub>    | ingè     | jbza   |

Međutim, nije sigurno jesu li se u tvorbi riječi poklapali nastavci u praslavenskom i prabaltičkom te da su gore navedeni primjeri doista ekvivalenti. Uz to, nema zadovoljavajućega objašnjenja dvojnosti kod germanskih posuđenica, na primjer: *klnęzv*, *pēnęzv*, *sklęzv*, *\*koldezv* (*kladęzv*), *\*retezv*, *\*vitezv*. One se smatraju analoškim tvorbama prema oblicima s drugom palatalizacijom. Problem su također imenice kao *otbcb*, koje u vokativu jednine imaju nastavak -e, a prema Beliću i Mel'ničuku trebale bi, kao i ostale imenice jo-osnova, imati nastavak -u koji potječe iz u-promjene. Ekblom pretpostavlja \*-ie koje izaziva prvu palatalizaciju (ili jotaciju), dakle *otbče*. Thümmel smatra mogućim da se u tim riječima zadržao nastavak -e, kao što se i nastavak -u pojavljuje kod nekih imenica o-promjene. Međutim, vjerojatnije je da su zamjene takvoga tipa kasnijega datuma te da su imenice tipa *otbcb* u ranom praslavenskom sustavu pripadale o-promjeni i normalno su dobivale nastavak -e. O toj će se tvrdnji govoriti u opisu Luntove teorije.

Što se tiče fonemizacije glasova /c/ i /č/ u odnosu na /k/ te /ʒ/ i /ž/ u odnosu na /g/, u skladu s Ekblomovom teorijom Thümmel daje sljedeće rješenje.

Nakon prve i treće palatalizacije nastaju glasovi [c] i [č] kao alofoni fonema /K/, a distribucija im je sljedeća: [k] je moglo stajati iza svih samoglasnika, ali su iza njega mogli biti samo stražnji samoglasnici; [c] se moglo nalaziti samo iza /i/, a ispred /j/ iza kojega su slijedili /a/, /o/, /y/ i /ɛ/; nadalje, [č] se nalazilo ispred svih samoglasnika prednjega niza te ispred /j/, a prethoditi mu je mogao bilo koji samoglasnik – iz toga se izuzima jedino okolina navedena za glas [c], u kojoj [č] nije mogao stajati.<sup>9</sup> Nakon toga, prema Thümmelu, počinje djelovati zakon slogovne harmonije kada /y/, /ɛ/, /a/, /o/ iza palatala prelaze u /i/, /ɛ/, /ê/, /e/, što Ekblom nije uzimao u obzir. Pojavljuje se opreka između /c/ i /č/ iza /i/, a ispred /j/ iza kojega stoje samoglasnici prednjega niza. Nakon gubljenja glasa /j/ na takvu položaju ne nastaju nove opreke. Dakle, može se smatrati da su [c]

9 Iz toga je vidljivo da alofon [c] ima prednost pred [č], što upućuje na to da bi treća palatalizacija mogla biti starija od prve.

i [k] alofoni fonema /K/ u opreci prema /č/, ili da su [k] i [č] alofoni fonema /Č/ u opreci prema fonemu /c/. Opreka /k/ i /č/ pojavljuje se u okolini *\_u* tek nakon promjena /au/ → /u/ i /eu/ → /'u/. Tu još nema fonemske tročlanosti /č/ : /c/ : /k/, koja se primjećuje u starocrkvenoslavenskom, a koja je vjerojatno postojala već u kasnijem razdoblju slavenskoga prajezika. Međutim, uzmemo li u obzir promjenu \*/ē/ → /a/ iza glasova nastalih palatalizacijom, koju Ekblom prihvaća, dobivamo okolinu *i\_a* u kojoj mogu stajati sva tri fonema.

### Machekova i Mikkolina teorija

Slične teorije nude Machek i Mikkola.<sup>10</sup> Mikkola postavlja sljedeću jednadžbu:

$$*g \ *k \longrightarrow \mathfrak{z} \ c \ / \ b \ i \ e \ \_ \ i \ + \ a \ o \ y \ \mathfrak{b}$$

a Machek:

$$*g \ *k \longrightarrow \mathfrak{z} \ c \ / \ i \ b \ *i \ \_ \ i \ + \ a \ o \ y \ \mathfrak{b}$$

Dakle, oni ne uzimaju u obzir promjenu \*/h/ → /s/ (odnosno /š/). Machek u svojoj reviziji Ekbloma 1951. godine objašnjava dva primjera koji se inače navode za tu promjenu na sljedeći način: glagol *nasmisati sja*, kao i ostali glagoli na *-cati* i *-zati*, nastao je analogijom prema drugom i trećem licu jednine imperativa sa završetkom *-ci*, odnosno *-zi* (od PIE *\*-kois*, *\*-koit*; *\*-gois*, *\*-goit*), znači u pitanju je morfološko objašnjenje. Druga riječ, *vbsb*, nema iskonsko praindoeuropsko \*/s/, već \*/k'/ te odgovara sanskrtskom *viśva-*.

Prema novijoj Machekovoj teoriji, trećom je palatalizacijom od glasovnog niza *\*-īkā* prvo nastalo *\*-īk'ā*, a potom *-ica*. On povlači paralele s praktom, gdje je starije *\*-īkā* prešlo u *-ikyā*, a *\*-īgā* u *-igyā*, te s baltičkim jezicima – na primjer starocrkvenoslavenski genitiv jednine *junьca* odgovara litavskom *jaunìkio*, a oba su nastala od starijega *\*jaunikō*. Na taj način objašnjava i german-ske posuđenice *kъnѣзъ*, *pѣnѣзъ*, *sklѣзъ*. Riječi u kojima postoje takvi uvjeti za treću palatalizaciju, a ona se ipak nije dogodila, mlađe su tvorenice. U toj teoriji slučaj fonemiziranja glasa /c/ ostaje neriješen. Machek, poput Mareša, spominje analogiju, ali ništa ne objašnjava podrobnije.

### Marešova teorija<sup>11</sup>

Donekle različitu teoriju od dosad opisanih nudi Mareš. Možemo je predstaviti sljedećom formulom:

$$*g \ *k \ *h \longrightarrow \mathfrak{z} \ c \ s \ (\mathfrak{s}) \ / \ i \ b \ \_ \ a \ o$$

<sup>10</sup> Thümmel 1966: 117, 138.

<sup>11</sup> Thümmel 1966: 118, 124–137.

Nosni samoglasnik /e/ ili \*/i/ koji je spominjan u prethodno navedenim teorijama, prema Marešovu mišljenju, nije još postojao, već je to bio nosni dvoglasnik \*/bn/ koji se pred velarima vjerojatno izgovarao kao \*[bŋ] i nije ometao djelovanje treće palatalizacije. Promjena se odvijala u dva stupnja:

1. \*a \*o → \*ê \*e / i b + \*k \*g \*h \_
2. \*k \*g \*h → c ʒ s (š) / \_ \*ê \*e

Promjena je izostala ako je /i/ bilo dio dvoglasnika, na primjer *rêka* od starijega \**raikā*, kao i ispred visokoga stražnjeg samoglasnika, dakle praindoeuropskoga \*/i̯/, na primjer \**stbgy* (genitiv jednine od \**stbga*). Nominativ jednine *otbcb* smatra se analogijom prema genitivu jednine *otbca* (\**otbcê* od starijega \**ātýčā*). Međutim, postavlja se pitanje kako to da je nastao prijeglas \*a \*o → \*ê \*e pod utjecajem prethodnoga \*/i/ samo onda kada se među njima nalazio velarni suglasnik, ali ne i u ostalim slučajevima.

Mareš zapravo nudi dvije teorije i ne odlučuje se do kraja ni za jednu od njih:

– teorija A (slično Meilletovoj teoriji):<sup>12</sup> Treća se palatalizacija dogodila prije monoftongizacije. Dvoglas \*/ei/ nije utjecao na velare i otud nastavci *-ikb/ -ika* od \**-eik/ \*-eikā*, na primjer riječ *starikb*.

– teorija B: Riječi koje sadrže *-ik-* i slično novije su. U tom slučaju nije potrebna teorija A.

Teoriju B podupiru i riječi \**dviʒb* i \**triʒb*. Naime, ako su one sadržavale dvoglasnik kao litavsko *dveigys* i *treigys*, a dolaze od praindoeuropskoga \**dweighios*, odnosno \**treighios*, Marešova teorija A nije prihvatljiva i potrebno je posebno objašnjenje. Teoriji A suprotstavlja se i Ekblom, koji smatra da te riječi nemaju veze s grčkim δισσός (od starijega \**dikhios*) i τρισός (od \**trighios*) jer sadrže dvoglasnik. Teoriju B pak pobijaju dvojnosti kao *likb : lice*; ako je treća palatalizacija djelovala nakon promjene \*/ei/ → \*/i/, moguće je prema teoriji A pretpostaviti za *likb* starije \**leik-*.

Postavlja se pitanje kako su se fonemizirali prvobitni alofoni [c], [č] i [k]. Nakon djelovanja prve palatalizacije i jotacije nastaje [č] ispred prednjih samoglasnika i glasa \*/j/. Glasovi [č] i [k] alofoni su fonema /K/. Nakon provedbe treće palatalizacije, od glasovnog niza \**-ika*, preko \**-ikê*, nastaje \**-icê*, čime nastaje opreka između /č/ i /c/ jer oba mogu stajati u okolini i\_ê pri čemu \**-icê* nastaje od \**-ika*, a \**-icê* od \**-ikê*. Ostale opreke još ne postoje. Stapanjem glasa \*/j/ s prethodnim /č/ ne nastaju nove opreke, samo se broj primjera sa starima povećava. Prema Thümmelu, i tu se, kao i kod Ekblomove teorije, mogu postaviti dvije hipoteze: [č] i [k] su bili alofoni fonema /Č/, koji je bio u opreci s fonemom /C/ ili su [k] i [c] bili alofoni fonema /K/ i u opreci s fonemom /Č/. On, nadalje, pretpostavlja da su se analoške promjene koje usvaja Mareš (*otbcb* ← \**otbk̥b*, prema *otbca*) dogodile tek nakon druge palatalizacije i monoftongizacije dvoglasnika \*/ei/ u \*/i/, kojima nastaju slučajevi: *-ika* ← \**-eikā*; *-aci* ← \**-ākoī*;

<sup>12</sup> Thümmel 1966: 126–127.

–*ici* ← \*–*ikoi*; –*cê* ← \*–*koi*. Time se samo proširuju već postojeće opreke, ali ne nastaju nove. Međutim, promjenama \**kē* → \**čē* → *ča*, \**keu* → *ču* pojavljuje se opreka između /k/ i /č/ te su sada [k] i [c] alofoni fonema /K/ u opreci prema /Č/, na primjer:

člověci (Np) : *člověči* (pridjev Npm)

Međutim, još nema fonemske tročlanosti, a problem predstavljaju i riječi na –*ęzъ* germanskoga podrijetla, kao i one s nastavkom –*bkъ*, –*bka*, –*bko* i slično. Za te slučajeve Mareš ne daje nikakva objašnjenja. Tročlanost je mogla, prema Marešovoj teoriji, nastati samo nakon analogije, no analogija nije moguća među alofonima kad govornici i ne primjećuju razliku među njima – dakle ti su se alofoni prvo morali fonemizirati da bi nastali uvjeti za analogiju. Tako u ovoj teoriji to pitanje ostaje otvoreno.

### Jakobsonova teorija

Prema teoriji Romana Jakobsona<sup>13</sup> okolina treće palatalizacije bila je slična onoj koju daje Mareš: glas \*/i/ ispred velara, a lagano zaobljen samoglasnik iza, dakle zaobljeni glas \*/ā/ (Jakobson ga označava kao α). U toj okolini nastaju glasovi koje Jakobson označava s /k<sub>1</sub>/, /g<sub>1</sub>/ i /x<sub>1</sub>/ (uzima u obzir i glas /h/). Fone-mizacija je nastupila prijeglasom samoglasnika iza novonastalih palatala, čime oni dolaze u istu okolinu u kojoj mogu stajati i glasovi /č/, /ž/, /š/, /k/, /g/ i /h/.

### Shevelovljeva teorija

George Y. Shevelov također u obzir uzima sva tri velara, koji su se, da bi treća palatalizacija na njih djelovala, morali nalaziti iza prednjih visokih samoglasnika, a ispred bilo kojega samoglasnika osim \*/i/.<sup>14</sup>

$$*k \ *g \ *h \longrightarrow c \ ʒ \ s \ (š) \ / \ *č \ *ǰ \ \_ \ *oā \ *eā \ *ī$$

Praslavensko \*/i/ nastalo je od starijega \*iN, a kasnije, nakon treće palatalizacije, izjednačilo se s /e/ od \*eN koje nije izazivalo tu promjenu. Glasovi \*/oā/, \*/eā/ i \*/ī/ odgovaraju ranijima \*/ā/, \*/ē/ i \*/ī/. Shevelov odbacuje utjecaj dvoglasnika na provedbu treće palatalizacije jer se, prema njegovu mišljenju, ta palatalizacija dogodila nakon monoftongizacije. Zbog toga nije provedena iza /ē/ od

13 Thümmel 1966: 119, 141. Vidi bilješku 114.

14 Shevelov 1965: 344–345.

15 Ako je, kako Shevelov smatra, treća palatalizacija djelovala u vrijeme raspada slavenskoga prajezika i nakon druge palatalizacije (Shevelov 1965: 349–354), treba pretpostaviti da se i prijelaz stražnjih samoglasnika u prednje iza palatala dogodio u razmjerno kasnom razdoblju. U protivnom bi treća palatalizacija zahvatila i velar u nastavku \*–*ik*– koji potječe od starijega \*–*ik*–, te u riječi *igo*. Takva se datacija ne može prihvatiti. Naime, dvoglasnik \*/ai/ iza rezultata treće palatalizacije odrazio se kao /i/ (npr. Ls *otbci*), a iza rezultata druge kao /ē/ (npr. Ls *otrocē*). Pritom se u prvom slučaju najprije dogodio prijeglas \*/ai/ → \*/ei/, a potom monoftongizacija, dok se u potonjem prvo dogodila monoftongizacija pa druga palatalizacija, a prijeglasa

*\*/ai/*, jer ispred velara više nije stajao visoki prednji glas, ali je provedena u hrvatskoj riječi *dvîze* (od *\*dweig-*) jer se */i/* diftonškoga podrijetla nije razlikovalo od starijega, monoftonškog */i/*. Nadalje, utjecajem dvoglasnika ne mogu se objasniti nepravilnosti i odstupanja iza glasova *\*/i/* i *\*/j/*.

Nastavci koji sadrže *-bk-/ik-* nisu sporni jer potječu od *\*-ŭk-*, u kojem je nakon treće palatalizacije glas *\*/ŭ/* prešao u *\*/i/* kada se nalazio iza glasa */j/* i suglasnika nastalih jotacijom.<sup>15</sup> Riječi koje ispred toga nastavka imaju nepalatalne glasove zadržavaju tvrdi nastavak, npr. ruski *domók* (od *\*domŭkŭ*), a ne *\*\*domëk*. Izuzetak su primjeri kao ruski *kružók*, u kojima se ispred nastavka nekad nalazio velar – u njima je kasnije djelovala analogija prema riječima, osobito umanjenicama, koje su ispred nastavka sadržavale glas */j/*. Nazivi mnogih biljaka ili plodova, pretežno nekih bobica, vjerojatno su novija pojava, osobito ruski nastavak *-(n)ika*, koji već u bjeloruskom glasi *-(n)ica*.<sup>16</sup> Da su oblici s glasom */c/* stariji, dokazuju riječi koje su izgubile deminutivno značenje, a sigurno su starijega postanka, npr. *srbŭce*, *slbŭnce*, *otbŭc* i slično.

Kod glagola kao što je npr. *navycati* riječ je o analogiji prema glagolima u kojima je djelovala treća palatalizacija. Budući da su to najčešće durativi, glasovi */c/* i */ʒ/* postali su kod glagola obilježje durativnosti: prema *kliknŭti* – *klicati*, od *navyknŭti* nastaje *navycati*.

Shevelov mnoge izuzetke od treće palatalizacije objašnjava utjecajem glasa *\*/ŭ/*, na primjer: njezin izostanak u riječima muškoga roda kao što su *grëšnikŭ*, *likŭ*, *kolikŭ*, *ženihŭ*, *tihŭ*, koje su završavale glasom */b/* od *\*/u/*, te kod riječi *lbgyŭni*, *verigy*, *knigy* (iza velara je stajalo *\*/ŭ/*). Naprotiv, kod imenica ženskoga roda s nastavkom *-ica* te onih srednjega roda kao što je *lice* (usporedi *likŭ*) treća je palatalizacija redovito provedena. Sporne slučajeve za koje nema zadovoljavajućega objašnjenja predstavljaju riječi u kojima je usprkos glasu *\*/u/* promjena djelovala, npr. *otbŭc*, *junbŭc*, *vŭsb* te dvojnosti kao što je starocrkvenoslavensko *stbŭza* prema ruskom *stegá*.

Prema Shevelovu, treća se palatalizacija dogodila u doba raspada slavenskoga prajezika, a počela je djelovati na jugozapadnom dijelu slavenskoga područja (bugarski, makedonski, srpski, hrvatski, slovenski i češki), gdje se i danas opa-

nije bilo. Iz toga proizlazi da je treća palatalizacija starija od druge, dok se prijelaz dogodio između njih.

- 16 Shevelov 1965: 342. Međutim, Kiparsky smatra da su oblici *-ika* i *-ica* alomorfi koji su postojali već u praslavenskom, a kasnije se u pojedinim slavenskim jezicima jedan od njih proširio. Ti su »alomorfi«, prema njegovu mišljenju, nastali jer treća palatalizacija nije bila dovoljno jak fonološki proces pa nije obuhvatila sve slučajeve glasovnog niza *-ika*. Uopćavanje nastavka *-(n)ika* u tvorbi naziva bobica u ruskom jeziku opravdano je jer ti nazivi s gledišta semantike predstavljaju posebnu skupinu riječi (Kiparsky 1970: 140–141).
- 17 To dokazuju ruske dijalektalne riječi *otik* (»mužjak«) i *otëk* (Shevelov 1965: 346) te oblici riječi *vŭsb* pronađeni na staroruskim spomenicima s područja Novgoroda: *vhou že tu zemlju* (novgorodska povelja za manastir Hutyn), *vhe polŭ* (Novgorodska kronika) i *kŭ vŭhemo vamo* (zapis na brezovoj kori br. 87) (Shevelov 1965: 339).
- 18 U vrijeme preuzimanja riječi ᾠδαρχος (kasnije u slavenskom *\*Javorŭcŭ*) glas */k/* još nije bio palataliziran. Naprotiv, mnogo više takvih toponima sadrži samoglasnik */i/* iza */k/* što nije etimološki opravdano, ali može se objasniti palataliziranim izgovorom */kʲ/*, na primjer Γαρδικί

ža najviše riječi koje sadrže njezine rezultate. U poljskom, slovačkom i ruskom, osobito u ruskim sjeveroistočnim dijalektima, djelovala je s mnogo slabijim intenzitetom ili uopće nije djelovala.<sup>17</sup> Prema germanskim posuđenicama s nastavkom *-ęzъ* (koje su preuzimane u vrijeme kontakata sa Skandinavcima u 9. stoljeću ili iz starovisokonjemačkog od 6. do 11. stoljeća) te prema toponimima u Grčkoj od kojih najstariji sadrže velare, a mladi palatalizirane ili palatalne glasove,<sup>18</sup> Shevelov zaključuje da je treća palatalizacija morala djelovati upravo u doba slavenske ekspanzije.<sup>19</sup> Drugu palatalizaciju, koju s trećom povezuju jednaki rezultati, smješta nešto ranije, također u doba seobe Slavena, s time da su se te dvije promjene djelomično preklapale.

### Teorije Zubatoga i Šahmatova

Zubat<sup>20</sup> je prihvatio Šahmatovljevu teoriju, koja se pak temelji na de Courtenayevoj te uzima u obzir i naglasak. Prema Šahmatovu, treću palatalizaciju blokiraju usneni glasovi, to jest /y/, /u/, /ɛ/, /o/ i /q/. Zubat<sup>21</sup>, međutim, ne prihvaća da glas /o/ blokira tu promjenu.

### Mel'ničukova teorija

Mel'ničukova teorija<sup>21</sup> ne uzima u obzir nikakve fonološke i fonetske razloge treće palatalizacije, već tu promjenu tumači kao analogiju prema drugoj palatalizaciji. On smatra da su u određenom trenutku glasovi /k/, /g/ i /h/ postali palatalizirani \*/k'/, \*/g'/ i \*/h'/, a zatim su se u paradigmatima koje sadrže /c/, /ʒ/ ili /s/ (/š/) od druge palatalizacije, analoški izjednačili s tim glasovima i u oblicima u kojima inače nema uvjeta za drugu palatalizaciju. U ostalim slučajevima palatalizirani \*/k'/, \*/g'/ i \*/h'/ gube palataliziranost te se vraćaju na /k/, /g/ i /h/. Tako nastaju dvojnosti, kao na primjer *-ika* : *-ica*. Primjeri:

Prema oblicima DLs *\*dêvicê*, od *\*dêvik'a*, *\*dêvik'y...* nastaje *\*dêvića*, *\*dêvićy...*

Ls Np *otbci*, od *\*otbk'b*, *\*otbk'a...* nastaje *\*otbčb*, *\*otbča...*

Međutim, Mel'ničuk ne definira uvjete pod kojima se događa analogija, a pod kojima ne, smatrajući to pitanje neobjašnjivim. Također, ni tu nije moguće

(*gradcbъ*). Konačni refleks /c/ vidi se u toponimima kao što je Γαρδίτσα (Shevelov 1965: 350–351).

19 Budući da progresivno djelovanje samoglasnika preko granice sloga nije bilo uobičajeno za slavenski, Shevelov smatra potrebnim uzeti u obzir utjecaj iz drugih jezika. On pretpostavlja da je treća palatalizacija nastala pod utjecajem turkijskih (altajskih) jezika (avarskog i turkijskog bugarskog) u kojima postoji međuslogovna harmonija. Međutim, budući da u slavenskim jezicima nije postojala vokalna harmonija kao u turkijskim jezicima, treća palatalizacija nije bila dovoljno motivirana te se nije mogla održati i dosljedno provesti. To je i dokaz njezina kasnijeg datuma jer su Slaveni u dodir s govornicima altajskih jezika dolazili upravo tijekom seobe (Shevelov 1965: 347).

20 Thümmel 1966: 119.

21 Thümmel 1966: 137–138.

22 Jacobsson 1974: 187–195.

dokazati da su rezultati druge palatalizacije tada već bili fonemi, što bi bilo nužno za djelovanje analogije.

### Jacobssonova teorija

Jedinim uzrokom treće palatalizacije Gunnar Jacobsson<sup>22</sup> smatra slogotvor- ni nosni sonant  $*/\eta/$ , koji je nastao od praindoeuropskoga  $*/\eta/$  ili  $*/\eta\eta/$ , a u kombinaciji s glasovima  $/i/$ ,  $/u/$ ,  $/r/$  i  $/l/$  mogao je tvoriti dvoglasnike koji su također izazivali treću palatalizaciju pod uvjetom da su bili pod uzlaznom intonacijom, čime je  $*/\eta/$ , kao drugi dio dvoglasnika, više dolazilo do izražaja i jače se zapazala njegova slogotvornost. Iza velara morao se nalaziti glas  $*/\check{a}/$ . Dakle, Jacobsson uspostavlja sljedeću formulu:

$$*k *g *h \longrightarrow c \text{ } \mathfrak{z} \text{ } s \text{ } (\check{s}) / *_{\eta} \text{ } \_\text{ } *_{\check{a}}$$

Za neke durativne glagole koji sadrže glasove za koje se može pretpostaviti da su nastali trećom palatalizacijom Jacobsson postavlja drugu formulu:

$$*k *g *h \longrightarrow c \text{ } \mathfrak{z} \text{ } s(\check{s}) / *_{\eta} \text{ } \_\text{ } *_{\eta} + *_{\check{a}}$$

Prema toj teoriji, glas  $*/\eta/$  kasnije je prešao u  $/b/$ , dok je  $/e/$  nastalo od  $*en$  i nije uzrokovalo treću palatalizaciju. Sve nepravilnosti koje nastaju kod te promjene Jacobsson objašnjava različitim podrijetlom glasova koji su se nalazili pred velarom. Naime, ako je  $/b/$  nastao od  $*/\eta/$ , palatalizacija je bila provedena, ako je pak nastao od  $*/i/$ , promjene nije bilo. Kao što je rečeno, postojali su dvoglasnici koji su uzrokovali treću palatalizaciju, a njezin je uzrok mogao biti i glas  $*/\eta/$ . Nakon palatalizacije nastupaju sljedeće promjene:

$$\begin{array}{ll} *_{\eta} \longrightarrow b & *_{\eta} \longrightarrow i \\ *r_{\eta} \longrightarrow rb & *l_{\eta} \longrightarrow lb \\ *\check{i}_{\eta} \longrightarrow i & *\check{u}_{\eta} \longrightarrow y \end{array}$$

Problem je kod ove teorije teškoća pri dokazivanju da je to  $*/\eta/$  u tim slučajevima uopće postojalo. Jacobsson navodi sljedeće dokaze: starocrkvenoslavensko *sъto* dolazi od praindoeuropskoga  $*k'_{\eta}tom$ , ali problem je što je u toj riječi jor, a ne jer; zatim glagol *тъно* od starijega  $*t_{\eta}n\check{a}m$ ; germanske n-osnove u usporedbi s nekim starocrkvenoslavenskim riječima, na primjer *srѣbъce* : got-ski *hairton-*, *otъcb* : got-ski *attan-*, pa riječi kao starocrkvenoslavensko *agnę* (od  $*agnen-$ ) : *agnъcb* ( $*agn_{\eta}-k-$ , tu se pojavljuje alternacija  $*en$  :  $*_{\eta}$ ). Dvojnosti *-ъcb*, *-ica*, *-ika* nastale su od  $*-_{\eta}k-$ ,  $*-_{\eta}k\check{a}$ ,  $*(e)ik\check{a}$ , prema tome: *telę-te*, *telica* ( $*tel_{\eta}k\check{a}$ ), *telъcb* ( $*tel_{\eta}k-$ ). Riječ *lice* dolazi od  $*li_{\eta}kam$ , usporedi s grčkim *ἀλίνκιος* [*alínkios*]. Riječi sa završetkom *-ęcb* Jacobsson objašnjava uopćavanjem nekada alternirajuće osnove na *-enk-* :  $-_{\eta}k-$ , na primjer: *měsęcb* od  $*mēsenk-$ / $*mēs_{\eta}k-$ . Slično je *zajęcb*: usporedi bjeloruski *zaica* (od  $*zai_{\eta}k\check{a}$ ) i bugarski *zaek* (od  $*zai_{\eta}enk-$ ). Jacobsson ne razjašnjava posuđenice iz germanskog.

Kod glagola je riječ o nosnom infiksu, koji doista i jest posvjedočen kod nekih glagola (*sedq*, *bqdq*). Jacobsson uspostavlja sljedeće odnose: *strišti* : *\*striʒq* od *\*striŋgām*, *\*dysati* : *\*dysq* od *\*duŋhām*, *prēm̃l̃bcati* : *-ml̃bcq* od *\*ml̃ŋkām*. Kod glagola na *-ęcati* i *-ęzati*, prema ovoj teoriji, treća palatalizacija djeluje u okolini *n\_nā*. Primjer je oblik *lęknq* (od *\*lenknām*) koji je isprva sadržavao glas /c/, ali je kasnije u njemu obnovljen velar, prema Jacobssonu, zbog morfoloških faktora.

### Luntova teorija

Jedna od najnovijih teorija, i prema mojem mišljenju najuvjerljivija, jest teorija Horacea G. Lunta. On je kronološki poredao promjene koje su zahvatile glasovnu strukturu slavenskoga prajezika te iz takvoga poretka izveo teoriju prema kojoj je treća palatalizacija redovito i pravilno djelovala, i to s prilično malim brojem izuzetaka koji su pretežno ili kasnije tvorenice ili riječi posuđene iz drugih jezika nakon prestanka njezina djelovanja. Također uzima u obzir promjenu koja je u prethodno opisanim teorijama zanemarena – podizanje nevisokih samoglasnika pred suglasnicima *\*/N/* (nastalo od PIE *\*/n/* i *\*/m/*) i *\*/X/* ili *\*/š/* (od PIE *\*/s/*) na kraju riječi.<sup>23</sup> Na taj način on opisuje neke neočekivane pojave na kraju pojedinih starocrkvenoslavenskih riječi, na primjer pojavu jero-va u nominativu jednine o/ʒo–promjene muškoga roda koji odgovaraju pretpostavljenom praindoeuropskom *\*-os*, na primjer: PIE *\*gʷombʰos*, *\*gʷombʰois* → PSL *\*zabyX*, *\*zabyiX* st.sl. *zobъ*, *zobi*.<sup>24</sup> Treća je palatalizacija, prema Luntu, djelovala u okolini *Ci(N)\_ā* na samom početku samostalnoga razvoja praslavenskoga jezika. Na tako ran datum te promjene upućuje njezina progresivnost – naime i pravilo ruki, koje se također smješta na početak slavenske jezične povijesti, pa i ranije, progresivna je promjena. Također, obje te promjene djeluju preko granice sloga. Sve su kasnije promjene regresivne, osim prijeglasa, koji je mogao početi djelovati ubrzo nakon treće palatalizacije, i sve djeluju unutar sloga. Prema Luntu, zahvaćeni su samo velarni okluzivi, a za sporne slučajeve koji sadrže /s/ ili /š/ kao moguće reflekse staroga *\*/h/* dobivene trećom palatalizacijom on nudi drugačija objašnjenja.

Prema Luntu, trećom su palatalizacijom najprije nastali alofoni *\*/kʰ/* i *\*/gʰ/*. Promjena je provedena u svakome slučaju gdje su se velari *\*/k/* i *\*/g/* nalazili

23 Slična se promjena vjerojatno dogodila i ispred praindoeuropskoga *\*/r/* na istom položaju: PIE *\*mātēr* : st.sl. *mati* i PIE *\*dʰugātēr* : st.sl. *dъšti*, ali ti se primjeri ovdje ne moraju uzimati u obzir jer nemaju utjecaja na treću palatalizaciju.

24 Lunt 1981: 45–47. Praslavensko *\*/š/* ili *\*/X/* na kraju riječi moglo je nastati pravilom koje je djelovalo na glas *\*/s/* u završnom položaju u riječi i promijenilo ga u jedan od navedenih dvaju refleksa. Moguće je i da je pravilo ruki djelovalo na kraju riječi u završecima *\*-is* ili *\*-us* (pretežno u nekim gramatičkim morfemima imenica i–promjene i u–promjene, zatim u instrumentalu jednine i dativu množine svih imenica i sl.), nakon čega se glas *\*/š/* ili *\*/X/* analogijom proširio na ostale gramatičke morfeme (ali ne i na leksičke, usporedi *\*slawas* → *slovo*, a ne *\*slovъ*, kako bi glasio starocrkvenoslavenski oblik te riječi da je u njoj *\*-s* postalo *\*-X*, koje bi potom izazvalo podizanje *\*/a/* → *\*/y/*). Međutim treba na umu imati i mogućnost da je podizanje morfološka, a ne fonološka promjena; u tom slučaju promjena *\*/s/* → *\*/X/* na kraju riječi nije relevantna.

iza visokoga i prednjega glasa \*/i/. Glas \*/n/, koji se mogao nalaziti između, nije ometao provedbu te promjene. Ako je velaru prethodio glas koji se u starocrkvenoslavenskom odrazio kao /i/, nije lako dokazati dosljednost te promjene te najprije treba točno odrediti etimologiju toga glasa – dolazi li doista od praindoeuropskoga \*/i/.

Poseban su problem glasovi koji su morali stajati iza velara da bi djelovala treća palatalizacija. Pred suglasnicima, kako se vidi iz riječi kao što je *mbgla*, promjene nije bilo, a čini se da ona nije provedena ni pred praslavenskim samoglasnikom \*/y/ (od \*/i/). Prema Luntu, glas \*/y/ blokirao ju je vjerojatno jer je bio zaobljen.<sup>25</sup> Može se pretpostaviti da je treća palatalizacija bila provedena ispred svih ostalih samoglasnika. U tom slučaju treba prihvatiti mogućnost da je prva palatalizacija, koja je počela djelovati kasnije, zahvatila i novonastale alofone \*/k/ i \*/g/ jednako kao i \*/k/ i \*/g/, što ne bi bilo neobično budući da su to sve samo inačice istih fonema. Tada bi rezultati treće palatalizacije ispred \*/e/ i \*/i/ prešli u /č/ i /ž/ te bi se samo slučajevi ispred \*/ā/ dalje razvijali do konačnih refleksa /c/ i /z/. Je li pred glasom \*/j/ bilo sličnih promjena, također je nemoguće dokazati jer je kasnije tamo djelovala jotacija. U svakom slučaju, potrebno je između \*/k/ i \*/g/ i konačnih rezultata /c/ i /z/ pretpostaviti neke međustupnjeve, vjerojatno \*/k'/ i \*/g', a potom \*/č/ i \*/ž/. Oni su se fonemizirali nakon promjena u okolini kad su na primjer uz *-ica* od *\*-ikā* nastali nizovi *-ika* od *\*-eikā* i *-iča* od *\*-ikjā* ili *\*-ikē*.

Ako je \*/i/ ispred velara bilo dio dvoglasnika, promjene nije bilo. Riječ je vjerojatno o tijeku monoftongizacije i načinu izgovora toga glasa \*/i/ u vrijeme djelovanja treće palatalizacije. Naime, neki stari jezici, na primjer latinski i avestički, pokazuju izgovor /ae/, odnosno /oe/ kao prijelazni stupanj između starijega \*/ai/, odnosno \*/oi/ i novijega /ē/. Ako se u praslavenskom dvoglasnik \*/ai/ tijekom djelovanja treće palatalizacije izgovarao kao \*/ae/, to bi mogao biti razlog što se iza njega nisu promijenili velari. Za dvoglasnik \*/ei/ teško se može prihvatiti izgovor \*/eē/, koji bi prije vodio ka konačnom \*/ē/ nego posvjedočenom /i/, iako se takav glas može smatrati dvoglasnikom dokle god postoji distinktivna razlika između dvaju dijelova od kojih se sastoji. Moguće je pretpostaviti izgovor \*/ie/, na primjer prema litavskome *žiemā* (od PIE *\*g<sup>h</sup>eimā*, st. sl. *zima*), u kojem bi slučaju treća palatalizacija također bila nemoguća. Međutim za takav razvoj praslavenskoga dvoglasnika \*/ei/ ne postoje dokazi.<sup>26</sup>

Dakle, promjena je provedena redovito i pravilno u imenica koje su u paradigmi imale \*/ā/, a to su imenice praindoeuropske a-promjene te o-promjene. Kod imenica ja-promjene i jo-promjene kasnije se zbiva jotacija te su refleksi velarnih okluziva u tim slučajevima /č/ i /ž/. U vokativu jednine imenica o-promjene muškoga roda normalno se provodi prva palatalizacija pred nastavkom *-e* i to je rješenje problema s imenicama tipa *otbcb*, vokativ jednine *otbče*. Uz to,

<sup>25</sup> Lunt 1981: 27.

<sup>26</sup> Iako bi razvoj \*/ei/ → \*/ie/ → /i/ objasnio izostanak treće palatalizacije iza glasa /i/ diftonškoga podrijetla, međustupanj \*/ie/ nije suviše vjerojatan. I kod baltičkih je jezika mnogo logičnije da se \*/ei/ prvo monoftongiziralo u \*/ē/, koje se potom ponovno diftongiziralo kao /ie/.

budući da se nakon treće palatalizacije, prema Luntu, artikulacija nevisokih samoglasnika u nekim padežima podigla (u ovom slučaju samoglasnika \*/ǣ/ ispred \*/X/ i \*/N/) pa je \*/ǣ/ prešlo u \*/□/, razara se okolina pogodna za treću palatalizaciju i njezini rezultati postaju fonemima jer /k/ i /g/ mogu normalno stajati ispred \*/□/, kao i /č/ i /ž/ nastali jotacijom, na primjer:

| PIE    | slavenski prajezik | st.sl.                  |
|--------|--------------------|-------------------------|
| *ikos  | → *ikas            | → *ik'aX → *ik'yX → bcb |
| *ikios | → *ikjas           | → *ik'jaX → *ičyX → bčb |
| *kus   | → *kys             | → *kyX → kb             |

Iza glasova \*/k'/ i \*/g'/ nastalih trećom palatalizacijom, kao i iza rezultata jotacije, stražnji samoglasnici prelaze u prednje. Međutim, tu nastaje svojevrsna asimetrija, naime samo samoglasnici \*/ǣ/, \*/y/ i \*/ÿ/ prelaze u \*/ē/, \*/ī/ i \*/ī/, kasnije /e/, /i/ i /b/, dok dugo \*/ā/ ostaje nepromijenjeno. Štoviše, dugo \*/ē/ na takvom položaju prelazi u \*/ā/.<sup>27</sup> Promjena \*/ē/ u \*/ā/, uz jotaciju i monoftongizaciju dvoglasnika \*/eu/, dovela je do fonemizacije glasova /č/ i /ž/ nastalih prvom palatalizacijom.<sup>28</sup> Tijek djelovanja prve palatalizacije moguće je podijeliti na dva stupnja koje Lunt označava s KIa i KIb.<sup>29</sup> Stupanj KIa, koji obuhvaća i jotaciju velara, predstavlja promjenu glasova \*/k/ i \*/g/ u \*/[k'] i \*/[g'] ispred prednjih samoglasnika i sonanta \*/j/ pri čemu se novonastali glasovi izjednačavaju s onima nastalima trećom palatalizacijom. Stupanj KIb predstavlja daljnji razvoj od \*/[k'] i \*/[g'] do /č/ i /ž/ u istoj okolini. Iz toga slijedi:

| treća palatalizacija | KIa        | KIb               |
|----------------------|------------|-------------------|
| *atikā(d)            | → *atik'ā  | → otbca           |
| *atikjā(d)           | → *atik'jā | → *atičjā → otbča |

Promjene koje su dovele do fonemizacije glasova /c/ i /č/ jesu:

- 27 Kao što je već spomenuto, prijeglas se, kao i palatalizacije, dogodio zbog slogovne harmonije (Lunt 1997: 31, Lunt 1981: 53–56). Prema F. V. Marešu (Mihaljević 2002: 152), i samoglasnik \*/ā/ je iza palatala prešao u \*/ē/ (/ē/), a promjena svih \*/ē/ u \*/ā/ iza palatala dogodila se kasnije. U svakom slučaju, prijelaz stražnjih samoglasnika u prednje te \*/ē/ u \*/ā/ iza palatala morao je biti raniji od monoftongizacije dvoglasnika – naime dvoglasnik \*/ai/ iza palatala dao je \*/ei/, koje se potom monoftongiziralo kao /i/. U drugim je slučajevima taj dvoglasnik prešao u \*/ē/, koje je svugdje, pa i iza rezultata druge palatalizacije, dalo /ē/.
- 28 Upravo promjena \*/ē/ u \*/ā/ i monoftongizacija dvoglasnika \*/eu/ bile su, čini se, presudne za fonologizaciju rezultata prve palatalizacije. Ako su ubrzo nakon jotacije svi stražnji samoglasnici iza njezinih rezultata prešli u prednje, novonastali su palatali i dalje bili alofoni, a tek nakon spomenutih dviju promjena mogli su postati fonemima.
- 29 Lunt 1981: 27–28.
- 30 Primjer ovoga posljednjeg i tome sličnoga predstavljaju imenice kao *blizika* (od \*blīzjīkā ← \*blīzjūkā) ili *igo* (od \*jigo ← \*jugom). Iz toga je jasno da je djelovanje treće palatalizacije moralo biti dovršeno prije prelaska stražnjih glasova u prednje iza palatala.

$*k'j\bar{a} \longrightarrow \check{c}a : ka$   
 $*k'\bar{e} \longrightarrow *č\bar{e} \longrightarrow \check{c}a : ka$   
 $*ik'aX \longrightarrow *ik'yX \longrightarrow bcb : bčb$  (od  $*ik'i$  ili  $*ik'jaX$ )  
 $*ik'\bar{a} \longrightarrow ica : ika$  (od  $*eik\bar{a}$  ili  $*jūk\bar{a}$ )<sup>30</sup>

Tim promjenama nastaju sinharmonijski slogovi s obzirom na prisutnost, odnosno odsutnost obilježja [+stražnji], u kojima iza palatalnoga suglasnika mogu stajati:  $*/\check{i}/$ ,  $*/\check{e}/$  i  $*/\bar{a}/$ , a iza nepalatalnoga:  $*/\check{u}/$  i  $*/\check{ä}/$ . Anomalija je pojava glasa  $*/\bar{a}/$  iza palatala.

Kod glagola treća palatalizacija pravilno djeluje u primjerima koji sadrže potrebnu okolinu, a to je nekoliko imperativnih oblika, na primjer *rbci* (od  $*rik-a-$ ), i durativi s vokalizmom korijena  $-\bar{i}-$  te sufiksom  $-\bar{a}(j)-$ , na primjer *narica-jq* (od  $*rik-\bar{a}j-$ ). Prema potonjima analogijom nastaje pravilo koje je djelovalo pri izvođenju svih durativa ili iterativa:  $*k *g \rightarrow c \text{ } \mathfrak{z} / \bar{a}(j)$ .<sup>31</sup> Ispred velara mogao se nalaziti bilo koji glas, na primjer: *navycaj-* (od  $*-ūk-\bar{a}j-$ ) ili *-teḡaj-* (od  $*-teng-\bar{a}j-$ ). To se pravilo pojavljuje najčešće u hrvatskom, srpskom i rjeđe slovenskom jeziku, dok je u ostalima često neproduktivno ili ga uopće nema, iz čega se može zaključiti da je počelo djelovati negdje na zapadu južnoslavenskoga područja i odatle se proširilo. Na sjeveru slavenskoga područja toga pravila možda i nije bilo, već su primjeri koji sadrže njegove rezultate zapravo posuđenice iz južnoslavenskog. To se osobito može ustvrditi za ruski, koji je već u ranom razdoblju intenzivno posuđivao iz starocrkvenoslavenskoga jezika.

Treća je palatalizacija pravilno djelovala i u glagolu  $*sbcati$  (od  $*sikātei$ , znači »pišati«, nema ga u rječnicima jer se smatra vulgarnim). Taj je glagol potvrđen u kasnije vrijeme, ali u mnogim slavenskim jezicima, tako da se može sa sigurnošću tvrditi da je postojao i u praslavenskom.

Nakon monoftongizacije  $*/ai/$  u  $*/ē/$  drugom palatalizacijom nastaju novi  $*/k'/$  i  $*/g'/$  iza kojih  $*/ē/$  ne prelazi u  $/a/$ . Time nastaju opreke:

$*k\bar{a}, *č\bar{a}, *k'\bar{a}_1 \quad :  
 $*k\bar{y}, *č\bar{i} \quad :\quad *k'\bar{i}_1, *k'\bar{i}_2$ <sup>32</sup>$

Postanak slogova  $*k'\bar{i}_1$  i  $*k'\bar{i}_2$  prikazan je sljedećim primjerima:

$*atikaiX \longrightarrow *atik'aiX \rightarrow *atik'yiX \rightarrow *atik'iiX \rightarrow *atik'\bar{i} \longrightarrow otbci$

31 Lunt 1981: 23–25.

32 Tu je  $/č/$  nastalo prvom palatalizacijom i jotacijom, dok je glas  $*/k'/$  u slogovima označenima brojkom 1 nastao trećom palatalizacijom, a onaj u slogovima označenima brojkom 2 drugom palatalizacijom.

33 Lunt 1997: 29–31.

34 To je i alternativno objašnjenje promjene  $*/ai/ \rightarrow /i/$ , za koju se uglavnom smatra da je nastala pod utjecajem intonacije – dvoglasnik  $*/ai/$  naime pod uzlaznom intonacijom prelazi u  $/ē/$ , a pod silaznom u  $/i/$  (vidi Damjanović 1995: 41). Međutim, ako se prihvati Luntovo tumačenje, odstupanje predstavlja pojava glasa  $/i/$  (od  $*/ai/$ ) u trećem licu jednine imperativa, za koje se pretpostavlja da je u praslavenskom završavalo glasom  $*/t/$ , a ne  $*/X/$  ili  $*/N/$ .

*\*atrankaiX* —————→ *\*atrankyiX* —————→ *\*atrankĩ* —→ *otroci*<sup>33</sup>

Dakle, dvoglasnik *\*/ai/* prešao je u *\*/yi/* u završnom slogu koji je zatvoren glasom *\*/X/* te potom, ako mu je prethodio palatalni suglasnik, u *\*/ii/*, to jest dugo *\*/i/*. Iza nepalatala rijetki dvoglasnik *\*/yi/*, ograničen samo na završne slogove riječi zatvorene glasovima *\*/N/* i *\*/X/*, monoftongizira se u *\*/i/*<sup>34</sup> koje uzrokuje drugu palatalizaciju velara.

Iz navedenoga je prikaza vidljivo da su rezultati prve palatalizacije i jotacije već bili prešli u */č/* i */ž/* (ili *\*/ǰ/* i *\*/ǵ/*), dok su rezultati treće još uvijek bili */kʰ/* i *\*/gʰ/* (ili *\*/ć/* i *\*/ǰ/*). Kada je nakon monoftongizacije počela djelovati druga palatalizacija, njezini su se rezultati mogli izjednačiti s onima treće palatalizacije, kakva god bila njihova glasovna obilježja u to vrijeme. Nakon druge palatalizacije ti su se glasovi sibilizirali i to bi mogao biti razlog što su refleksi tih dviju promjena jednaki. Treba napomenuti da su se u zapadnoslavenskim jezicima s njima izjednačili i refleksi glasova *\*/tʰ/* i *\*/dʰ/* nastalih jotacijom.<sup>35</sup>

### Objašnjenje nekih spornih primjera povezanih s trećom palatalizacijom<sup>36</sup>

Za riječi kao što je *otbcb* može se sa sigurnošću tvrditi da su u svim oblicima osim u vokativu jednine pravilno zahvaćene trećom palatalizacijom. U vokativu jednine nastavak *-e* prouzročio je prvu palatalizaciju. Ostali su oblici u ranom razdoblju imali praslavenski glas *\*/ǣ/* od praindoeuropskoga *\*/ō/*. Oblici nominativa i akuzativa jednine te genitiva množine u starocrkvenoslavenskom su završavali glasom */b/*, koji je nastao od praslavenskoga *\*/ǣ/* najprije podizanjem prešavši u *\*/□/* ispred *\*/X/*, odnosno *\*/N/*, a zatim pod utjecajem novonastalog palatala postavši prvo *\*/i/*, a potom */b/*. Na sličan način nastaje nastavak nominativa množine: *\*-aiX* (od *\*-ois*) postaje visoki *-yiX* te nakon prijeglasa *-i*. Moguće je i da je prvo *\*-aiX* pod utjecajem palatala prešlo u prednje *\*-eiX*, a potom podizanjem u *\*-iiX* pa *-i*. U većini ostalih oblika jednostavno *\*/a/* prijeglasom prelazi u */e/*. To su instrumental jednine, dativ i instrumental dvojine te dativ množine. U akuzativu množine zbile su se složenije promjene: radi se o nastavku koji je završavao skupinom *\*-NX* (od PIE *\*-ns*). Te su promjene slične onima u nominativu množine, a njihov je tijek, ovisno o tome je li prvo djelovalo podizanje ili prijeglas, vidljiv iz prikaza:

*\*-ans* —→ *\*aNX* —→ *\*yN(X)* —→ *\*iN(X)* —→ *e*, ili

35 Refleksi tih glasova u ruskom odgovaraju rezultatima prve palatalizacije iako su nastali mnogo kasnije, a u međuvremenu je provedena i druga palatalizacija, koja ima drugačije rezultate. Dakle, nije neobično što su jednaki rezultati treće i druge palatalizacije iako se između njih dogodila prva, koja ima drugačije rezultate.

36 Vidi Lunt 1981. Riječ je o primjerima za koje se u većini teorija nije moglo naći zadovoljavajuće objašnjenje ili su smatrani izuzecima. Objašnjenja su u skladu s teorijom koju daje H. G. Lunt.

\*-ans → \*aNX → \*eN(X) → \*iN(X) → e

Kod imenica čija osnova završava nepalatalnim suglasnikom, naravno, nema prijeglasa, a nastavak se denazalizira te ostaje -y.

Imenice s nastavkom -nikъ, u kojima treća palatalizacija nije djelovala, sadržavale su dvoglasnik \*/ei/ što se može dokazati usporedbom s letonskim nastavkom -nieks (od \*-neik-), bio on posuđen iz slavenskoga ili izvorni baltički nastavak. Nastao je od nastavka \*-eik- koji se dodavao na nastavak participa preterita pasivnog, to jest -n-, na primjer u riječi mčēnikъ. Za imenice s nastavkom -ikъ, na primjer starikъ, pretpostavlja se da su novije tvorenice.

Pridjev velikъ vjerojatno dolazi od oblika \*welei-k- u kojem nije bilo uvjeta za provedbu treće palatalizacije. Stariji oblik \*velii nastao je od \*velъjъ (od \*welejaX).<sup>37</sup>

Nastavak -likъ u riječima kolikъ, tolikъ, selikъ, jelikъ i slično, prema Luntovu mišljenju, dolazi od \*-leik-.

Imenica lice, jedina u kojoj je zahvaćeni velar \*/k/ bio dio korijena, normalno je pretrpjela treću palatalizaciju, nastavši od pretpostavljenoga oblika \*lika. Naprotiv, riječ likъ, iako neki pretpostavljaju da je nastala od korijena \*leik-,<sup>38</sup> vjerojatno i nije postojala u vrijeme djelovanja treće palatalizacije. Ta se riječ pojavljuje tek u kasnijim tekstovima i može se smatrati novijom tvorenicom po uzoru na riječi s istim korijenom (sblikъ, razlikъ).

Imenica rēka dolazi od starijega \*raikā pa zbog dvoglasnika nije zahvaćena trećom palatalizacijom.

Imenica otblēkъ (»ostatak«), nastala je od starijega \*-laik-, a to pak od praindoeuropskoga korijena \*loik<sup>w</sup>- kao i latinski linquo, grčki λείπω.

Što se tiče riječi \*dvižъ i \*trizъ, ne postoje dokazi da su one ikada sadržavale glas /ʒ/ koji bi nastao trećom palatalizacijom.<sup>39</sup> Vjerojatno nisu ekvivalenti litavskih dveigys, odnosno treigys, već grčkih δισσός i τρισσός nastalih od \*dik<sup>h</sup>ios i \*trik<sup>h</sup>ios – dakle glas /z/ u ta dva primjera potječe od praindoeuropskoga \*/g<sup>h</sup>/: \*dweig<sup>h</sup>- i \*treig<sup>h</sup>-.

Tvorba imena biljaka nastavkom -ika novija je pojava, nastala po uzoru na oblike s nastavkom -ica. Naime, nastavak -ica već je imao značenje umanjene ili ženskoga roda pa su govornici vjerojatno radi ekspresivnosti tražili ne-uobičajeniji sufiks. To se moglo dogoditi u doba djelovanja druge palatalizacije, kada je glas /c/ opet alternirao s glasom /k/.

Nastavci -ika, -bkъ u riječima kao bližika, gorbkъ i slično, nastali su prijelazom stražnjega \*/j/ u prednje \*/i/ te odgovaraju nastavcima -yka, -bkъ, koji sto-

37 Glas \*/e/ prelazi u /i/ pred slogom koji počinje glasom /j/, na primjer \*trejes postaje \*trije ili \*trije (trie).

38 Vidi opis Marešove teorije.

39 Prema Thümmelu, Ekblom smatra da su te dvije riječi sadržavale praindoeuropski glas \*/g<sup>h</sup>/, koji je kasnije zahvaćen trećom palatalizacijom (Thümmel 1966: 127). Slično pretpostavlja i Shevelov, koji ubraja riječi trizъ (ruska redakcija crkvenoslavenskog) i dvize (hrvatski i srpski) među primjere treće palatalizacije (Shevelov 1965: 339).

40 Usporedi latinski iugum, sanskrt yugam, grčki ζυγόν.

je iza nepalatalnih suglasnika: na primjer *vľadyka*, *sladŭkkŭ*. Lunt za imenicu *bľiŭzika* pretpostavlja stariji oblik *\*bľiz-j-ŭkŭ*, s time da *\*j/* tu vjerojatno predstavlja komparativni sufiks, a za pridjev *gorŭkkŭ* praoblik *\*gar-j-yka-*, gdje je *\*j/* dio glagolske osnove iz koje je izveden taj pridjev, dakle *\*gar-ĩ-*. Ti primjeri pokazuju da je treća palatalizacija prethodila prijelazu jer bi u protivnom ona i u njima djelovala. Jedan od glavnih dokaza u prilog toj tvrdnji je riječ *igo*, koja je nastala od praslavenskoga oblika *\*jiga* (od *\*juga*, od PIE *\*jugom*).<sup>40</sup>

Sličan se razvoj pretpostavlja za sljedeće primjere:

– češka imenica *pecka*, ruski *počka*, staroruski (11. stoljeće) *poščbka*. Za njih se može pretpostaviti zajednički praslavenski oblik *\*pytj-ykŭ*;<sup>41</sup>

– imenica *školjka/skoljka* dolazi od starijega *\*skoljŭka*, a to vjerojatno od *\*skal-j-ykŭ*;

– imenica *rqčbka* vjerojatno dolazi od glagolske osnove *\*renk-ĩ-* (usporedi litavski glagol *renkù* kojemu je i bliža prema značenju), a ne od imenice *rqka*, dakle njezin bi praoblik mogao biti *\*rank-j-ykŭ*.

– imenica *mečbka* (staroruski iz 12. stoljeća) možda dolazi od *\*mek-j-ykŭ*, s time da je *\*mek-* korijen glagola sa značenjem glasanja te životinje. To se moglo dogoditi na primjer u slučaju da je riječ *medŭvêdŭ*, koja je i sama nastala kao zamjena za stariju riječ (usporedi grčki *ὄρκτος*, latinski *ursus*), bila tabuizirana.

– riječi *sračka*, *soročka* (starocrkvenoslavenski *sračica*) i slično nastale su analogijom prema imenicama u kojima je ispred nastavka *-rk-* stajao palatal pa se nastavak prilagodio prema tom palatalu i prelazio u *-rk-*. Kasnije nastaje pravilo prema kojem se, ako je osnova završavala na velar, taj velar automatski mijenjao u palatal i dobivao nastavak *-rk-* (umjesto *-rk-*), na primjer imenica *kniŭžbky*. To se moralo dogoditi nakon treće palatalizacije jer bi u protivnom ona u tim riječima djelovala. Najviše takvih primjera, osobito umanjene s nastavcima *-rkŭ* i *-rka*, pojavljuje se u istočnoslavenskim jezicima.<sup>42</sup>

Imenica *kŭniga* posuđenica je iz turkijskoga bugarskog jezika (*kŭnŭg*) preuzeta u 8. ili 9. stoljeću kada su se Bugari doselili na Balkanski poluotok. U to vrijeme treća palatalizacija više nije djelovala.

Imenica *veriga*, koja se pojavljuje uglavnom u množini, nesigurne je etimologije. Moguće je za praoblik te riječi pretpostaviti oblik *\*wereig-* ili *\*werjŭg-*, u oba slučaja izostaju uvjeti pogodni za provedbu treće palatalizacije.

Imenica *stbza* pojavljuje se s različitim refleksima praslavenskoga *\*g/*, na primjer: u ruskoj redakciji starocrkvenoslavenskog iz 11. stoljeća *stbzja*; ruski *stěŭzka* (podatak iz 1554. godine); *zgi* (od genitiva jednine *\*stbgy*) samo u ruskom izrazu *Ni zgi ne vidat'vidno.*; ruski dijalekt *stegá* (pojavljuje se u rječnicima od 1852. godine); moderni ruski *stezjá*, *stěz'ka*, *stězica*; ukrajinski *stěŭzka*; hrvatski *staza*; češki *steze*; staropoljski *stdza*, *ścdza*. Budući da u toj riječi posto-

41 Lunt navodi i praslavenski oblik *\*pyktykŭ* kao mogući ishodišni oblik tih riječi (Lunt 1981: 66, bilješka 50). Međutim, skupina *\*kt* prelazila je u *\*t'* samo ispred samoglasnika *\*ĩ/*, dok je u drugim slučajevima njezin refleks bio */t/*. Stoga je vjerojatniji praoblik *\*pytjykŭ*.

42 Vidi i opis Shevelovljeve teorije.

ji okolina za treću palatalizaciju (\**stigā*), po svoj se prilici u najstarijem obliku nalazio glas /*ʒ*/, a kasnije /*z*/ . Kada je drugom palatalizacijom nastao glas /*ʒ*/, koji je alternirao s glasom /*g*/, a u pojedinim riječima i s glasom /*ž*/, mogli su se analogijom razviti gore navedeni oblici koji sadrže jedan od tih dvaju glasova. Za oblik *zgi* Lunt smatra da je u početku glasio \**stbzê*, što je nakon ispadanja poluglasa dalo \**z'd'z'e*. Kada je nakon druge palatalizacije nastala alternacija između velara i zubnih frikativa, to je zamijenjeno depalataliziranom osnovom *zg-* (umjesto \**z'd'z'-*) i nepalatalnim nastavkom *-i*, vjerojatno radi veće jasnoće. U primjeru *stegá*, glas /*g*/ je najvjerojatnije naknadno uveden analoški prema riječima u kojima postoji alternacija /*z*/ : /*ž*/ : /*g*/, usporedi ruski *doróga* (»cesta«) : *doróžka*. K tome, u zapadnoslavenskim i južnoslavenskim jezicima pojavljuju se oblici s glasom /*z*/, dok su oni s glasom /*g*/ ograničeni na istočnoslavensko, osobito rusko područje. Primjeri poput ovih potakli su mišljenje da treća palatalizacija nije djelovala na krajnjem sjeveru slavenskoga područja.<sup>43</sup>

Primjer u kojem nije djelovala treća palatalizacija je i ruski izraz *bába jagá*, prema ukrajinskom *jezja* (»vještica«) i starocrkvenoslavenskom *ježa* (od starije-*ga* \**ingā*). Moguće je da ruski oblik dolazi od baltičkog *jēgā* (»moć«) ili da ima neki ekspresivni smisao pa se namjerno počeo izgovarati na neuobičajen način. Ta riječ pripada skupini primjera u kojima se pojavljuje glas /*n*/ (vidi niže).

### Treća palatalizacija u okolini *CīN\_ā*

Jedine su izvorne slavenske riječi koje sadrže okolinu *CīN\_ā*: *ježa*, *měsēcъ*, *zajęcъ* (s time da posljednje nema u kanonskim tekstovima). Ostali su primjeri germanske posuđenice od kojih neke imaju /*z*/ ili /*ʒ*/, a neke /*g*/ . Postoje i dvojnosti. Razlog tome su česti i dugotrajni kontakti (vjerojatno i trgovački) između Slavena i Germana iz današnje Njemačke i Skandinavije tijekom praslavenskoga razdoblja.<sup>44</sup> Posljedica su mnoge posuđenice od kojih su se neke preuzimale i u više navrata i u različitim oblicima, a kasnije su neke prelazile iz jednih slavenskih jezika i dijalekata u druge. Zbog svega toga pretrpjele su razne promjene i preoblike pa ponekad nisu vjerodostojan dokaz. Primjeri:

— \**vitežъ* (od germanskoga \**wīkingaz* preko \**wītingas*): pretrpjela je pravilno treću palatalizaciju. Vjerojatno su je rano preuzeli zapadni Slaveni te je ubrzo proširili na ostale.

43 Na području sjeverne Rusije (Pskov, Olonec, Arhangelsk, Novgorod) nije u potpunosti djelovala druga palatalizacija. U tzv. istočnonovgorodskim govorima bila je provedena, ali je ubrzo započeo proces izjednačavanja kojim su se njezini rezultati počeli uklanjati. Na području staroposkovskoga narječja velari su se umekšali, ali se nisu sibilizirali (Mihaljević 2002: 161), na primjer *kedit'* (umjesto *cedit'*). Shevelov smatra da na tom području nije djelovala ni treća palatalizacija (Shevelov 1965: 350), a to argumentira među ostalim riječima kao ruski *otěk/otik* (vidi opis Shevelovljeve teorije) i nekim germanskim posuđenicama (vidi niže) koje sadrže nepromijenjene velare.

44 Pretpostavlja se da su intenzivni germansko-slavenski dodiri započeli već u 3. stoljeću prije Krista (Mihaljević 2002: 130). Naravno, mnoge su posuđenice iz germanskog u praslavenski ušle mnogo kasnije.

— *varjagъ* (znači »Norman«, od germanskoga *\*wāring-*): možda je ranije postojao oblik *\*varęzъ*, ali je zbog stalnih kontakata sa Skandinavcima oblik s glasom /g/ ponovno uveden. Moguće je i da je ta riječ posuđena kasnije.

— *Burezi, Burjazi, Buregi, Burjagi* (imena naselja, od skandinavskoga *\*bû-ring* »kućica«, usporedi i ime naselja u Švedskoj *Byringe*): oblici koji sadrže glas /g/ pojavljuju se u blizini Novgoroda. Kao i u slučaju riječi *varjagъ*, moguć razlog očuvanja glasa /g/ na tom području jest i stalna prisutnost Skandinavaca zbog koje je slavensko stanovništvo imalo prilike često čuti izvorni izgovor te riječi.

— *kolbjagъ* (staroruski iz 11. stoljeća, znači »(nordijska) zajednica«, od *\*kьlbjagъ* od skandinavskoga *kylfing*): pojavljuje se u imenima mjesta kao *Kolbjagi, Kolbežiči* i slično. Objašnjenje za pojavu glasa /g/ isto je kao i kod gore navedenih primjera.<sup>45</sup>

— *pěnežъ* (znači »novčić«, od germanskoga *\*penning-*, preko *\*pēning-*): najčešće se pojavljuje kod zapadnih Slavena te u slovenskom i hrvatskom kajkavskom narječju. Pretrpjela je treću palatalizaciju, što znači da je rana posuđenica.<sup>46</sup>

— *kъnežъ* (od germanskoga *\*kuning-*): preuzeli su je zapadni Slaveni i rano proširili na druge. Kao i *pěnežъ*, pojavljuje se samo oblik s glasom /z/ od /z/, što upućuje da je i ta riječ preuzeta prije treće palatalizacije.

— *skъlēzъ, sklēzъ, ščblegu* (dativ jednine) i još niz sličnih oblika (isto značenje kao *pěnežъ*, od germanskoga *\*skilling-*): postoje mnogi načini pisanja te riječi, što očito odražava i raznolik izgovor, najvjerojatnije zbog čestih trgovačkih kontakata uslijed čega je ista riječ mogla biti preuzimana u više navrata.

— *\*usorežъ, \*usorežъ* (znači »naušnica«, od germanskoga *\*ausahring-*): pojavljuje se vrlo mnogo inačica te riječi koje sve sadrže glas /g/. Vjerojatno je preuzeta nakon prestanka djelovanja treće palatalizacije. Razlog postojanja mnogobrojnih inačica isti je kao kod ostalih navedenih slučajeva.

— *\*retežъ* (znači »lanac«, nepoznate je etimologije): pojavljuje se u zapadno-slavenskim jezicima, npr. staropoljski *rzeciądz*, donjolужиčki *rješaz*, te u ukrajinskom. Preuzeta je prije prestanka djelovanja treće palatalizacije.

45 Primjere *varjagъ, Burjagi* i *kolbjagъ* Shevelov navodi kao dokaz da treća palatalizacija nije djelovala na sjeveru Rusije (Shevelov 1965: 350). Lunt smatra da su se daleko od područja skandinavskoga utjecaja te riječi prilagodile po uzoru na ostale slične germanske posuđenice, dok se na krajnjem sjeveru pod skandinavskim utjecajem očuvao velar (Lunt 1981: 32).

46 Prema Shevelovu, ta je riječ morala biti posuđena negdje u vrijeme Karla Velikog (768.–814.). Prvotno je u germanskom glasila *\*panning* (od lat. *pannus* »dronjak«), a označavala je franački novac koji se počeo kovati oko 650. godine. U germanskom je u toj riječi djelovao prijelaz /a/ → /e/, koji se datira u 7. stoljeće (Shevelov 1965: 350). Lunt navodi oblik *\*pāniNž-*, koji je mogao biti preuzet prije toga prijelaza, a samoglasnik u korijenu promijenio se kasnije zbog germanskoga utjecaja (Lunt 1981: 37). Ta je riječ mogla postojati u germanskom i prije 650. godine, ali s drugačijim značenjem.

47 Ta je riječ morala biti preuzeta prije 7. stoljeća budući da ne sadrži rezultat germanskoga prijelaza. Usporedi njemački *Messing*.

— *\*mosežb* (znači »mjedeni novac«, od germanskoga *\*massing-*): postoji u poljskom jeziku u obliku *mosiądz* uz pridjev *mosięzny*. Sadrži rezultat treće palatalizacije.<sup>47</sup>

— *kladežb* (znači »studenac«, od germanskoga *\*kalding-*): staroruski je oblik bio *kolodjaz*, dakle i tu je prisutan rezultat treće palatalizacije. Međutim, u današnjem ruskom germanski je nastavak zamijenjen izvornim slavenskim: *kolódec*.

Moguće je da se zbog brojnosti germanskih posuđenica u praslavenskom jeziku razvio obrazac prema kojem bi se germanske riječi s nastavkom *\*-ing* automatski preoblikovale u slavenski oblik s nastavkom *-ežb* neovisno o djelovanju treće palatalizacije, međutim u tom bi slučaju trebalo iznova razmotriti primjere koji sadrže nepromijenjeni glas /g/.

Pridjev *gobžb* (od germanskoga *\*gabig-*, usporedi gotski *gabigs*) također sadrži glas /z/ koji je nastao trećom palatalizacijom. Na njega je kasnije dodan izvorni slavenski nastavak *-bnb*, tako nastaje oblik *gobžbnb*. Značio je bogat, obilan, plodan (dakle »koji daje«, prema germanskom glagolskom korijenu *geb-/gab-* »davati«).

Izvorna slavenska riječ koja izgleda kao izuzetak od treće palatalizacije u okolini *CiN\_ā* je imenica *prisega*. Međutim, riječ je o korijenu *\*seng-*, u kojem nisu postojali uvjeti za provedbu treće palatalizacije i ta riječ nije izuzetak.<sup>48</sup> Glagol *prisežati* vjerojatno je nastao pravilom za tvorbu durativa pa ni on ne sadrži rezultat treće palatalizacije.

### Promjene povezane s glasom \*/s/ i sporni slučajevi s glasom /h/

Potrebno je posebno razmotriti promjene povezane s glasom /s/ — kako onim naslijeđenim iz indoeuropskoga prajezika, tako i novim koji je nastao od prajezičnoga palatovelara *\*/k'/* — te utvrditi relativnu kronologiju tih promjena u odnosu na treću palatalizaciju da bi se utvrdilo je li ona zahvatila i glas /h/,

48 Lunt 1981: 67, bilješka 56.

49 I satemizacija i pravilo ruki smatraju se vrlo starim promjenama jer su osim u praslavenskom djelovale i u nekim drugim indoeuropskim jezicima. Međutim, rezultati obiju tih promjena, kao i opseg djelovanja pravila ruki, u pojedinim se jezicima razlikuju pa se mora pretpostaviti da su završile tek tijekom njihova samostalnog razvoja. Satemizacija je zahvatila sve satemske jezike i u nekima je dosljednije provedena nego u slavenskom, usporedi sanskrit *śvaśura-* i starocrkvenoslavenski *svekrъ*. Pravilo ruki je osim u slavenskom djelovalo i u litavskom (ali ne i u letonskom i pruskom) te u indoiranskim jezicima. U litavskom je dosljedno provedeno iza glasova /r/ i /k/, a iza /i/ i /u/ u samo nekoliko primjera. U indoiranskom je pak to pravilo samo dio mnogo šire promjene koja je zahvatila i druge dentalne suglasnike, a izazivalo ga je i novo /r/ (od *\*/l/*). Budući da pravilo ruki u slavenskom nije zahvatilo rezultat satemizacije, koja je s njim u odnosu hranjenja, očito je da je satemizacija kasnija promjena. Pravilo ruki se datira u razdoblje 500.–400. pr. n. e. (Mihaljević 2002.: 125–132). Moguće je i da je satemizacija počela ranije, ali je provedena kroz nekoliko međustupnjeva, na primjer: *\*/k'/* → *\*/t'/* → *\*/ć/* → *\*/c/* → /s/, ili *\*/k'/* → *\*/ć/* → *\*/š/* → /s/. Pritom je pravilo ruki moralo završiti u vrijeme jednoga od tih međustupnjeva, a prije postanka konačnih rezultata: /s/ i /z/ (Lunt 1981: 43).

50 Tada se pojavilo novo /s/ (od *\*/k'/*), koje je moglo stajati u okolini pravila ruki.

koji je nastao pravilom ruki. Na iskonski glas \*/s/ djelovalo je pravilo ruki te neke analoške promjene koje su bile motivirane tim pravilom (/s/ → /h/ u gramatičkim morfemima u aoristu, u lokativu množine ženskoga roda, u drugom licu jednine prezenta glagola, a možda i na kraju riječi, što se izgubilo tijekom dopovijesnoga razvoja slavenskoga prajezika). Jotacija je također zahvatila naslijeđeni praindoeuropski glas \*/s/, ali i onaj koji je nastao satemizacijom. Međutim, potonji nije bio podložan pravilu ruki.<sup>49</sup>

Djelovanjem pravila ruki vjerojatno postaje alofon \*[š], koji se fonemizirao nakon završetka satemizacije.<sup>50</sup> Tada je mogla početi i treća palatalizacija, koja taj glas nije zahvatila jer on još nije postao velaran. Velarni se frikativ, prema Luntu, pojavio tek kasnije iako je moguće da je postojao i prije kao alofon glasa \*/š/ iza stražnjih samoglasnika. Taj se alofon morao pojaviti prije prijeglasa iza palatala jer bi u protivnom svi stražnji samoglasnici iza \*/š/ prešli u prednje. Promjena glasa \*/s/ u \*/h/ između dvaju samoglasnika dogodila se kasnije analogijom.<sup>51</sup>

Tijek satemizacije u odnosu na pravilo ruki i treću palatalizaciju možemo prikazati sljedećim primjerima:<sup>52</sup>

| A         | B          | C         | D        | E        | F         |
|-----------|------------|-----------|----------|----------|-----------|
| *pik'ātei | → *picātei | →         | *pisātei | →        | p̥sati    |
| *pisātei  | →          | *pišātei  | →        | *pihātei | → *p̥hati |
| *sikātei  | →          | *sik'ātei | →        |          | *s̥cati   |
| *pisena   | →          | *pišena   | →        | *pišena  | → *p̥šeno |

Pritom je: A predslavenski stupanj, B početak satemizacije, C pravilo ruki i početak djelovanja treće palatalizacije, D svršetak procesa satemizacije, E svršetak distribucije glasova /h/ : /š/, a F starocrkvenoslavensko stanje.

Vratimo se spornim primjerima koji se smatraju dokazom da je treća palatalizacija djelovala na glas /h/: *nasmisati sja* i *vsb* »sav«. Ako se prihvati gore navedeno, nemoguće je da su to rezultati treće palatalizacije te je za njih potrebno tražiti drugačija rješenja. Prvi primjer – *nasmisati sja* – nije toliko sporan jer je mogao nastati pravilom za izvođenje durativnih glagola. Riječ *vsb* predstavlja mnogo veći problem zbog nejasne etimologije. Vjerojatno je srodna

51 U aoristu se iz glagola s tematskim samoglasnikom *-i-*, u kojima je djelovalo pravilo ruki, glas /h/ proširio na sve ostale glagole, u oblike u kojima je \*/s/ stajalo u međusamoglasničkom položaju. Sličan se razvoj opaža u drugom licu jednine prezenta, gdje se nastavak *-ši* (od *\*-hi*) iz glagola s tematskim samoglasnikom *-i-* proširio i na ostale glagole. Nastavak *-si* očuvao se samo kod atematskih glagola (*jesi*, *dasi*, *věsi* itd.). Kod imenica glavne promjene ženskoga roda po uzoru na imenice s nastavcima lokativa množine *\*-isu*, *\*-usu*, *\*-oisu*, pojavio se nastavak *-ahb*, dok se nastavak *-asb* očuvao samo kod ličnih zamjenica (na primjer *vasb*). Slična se analoška promjena, prema Luntu, dogodila i na kraju riječi, ali samo u gramatičkim nastavcima, što je važno ako novonastali glas \*/š/ ili \*/X/ smatramo uzrokom prijelaza prethodnoga \*/a/ u \*/y/, koji je izostao u negramatičkim morfemima (vidi bilješku 24).

52 Prema Lunt 1981: 43, 1997: 26.

sa sanskrtskom riječju *viśva-*, što znači da je glas /s/ u toj riječi postao od praindoeuropskoga \*/k'/ (PIE korijen *\*wik'-*). Litavsko *visas* u tom slučaju treba smatrati posuđenicom iz slavenskog jer je u litavskom praindoeuropski palatovelar \*/k'/ prešao u /š/, a ne u /s/. Problem predstavljaju i nastavci u deklinaciji zamjenice *vbsb*: u paradigmi se naime izmjenjuju nastavci meke i tvrde promjene – meki nastavci upućuju na novije /s/ nastalo palatalizacijom, a tvrdi na refleks palatovelara \*/k'/ ili na naslijeđeno praindoeuropsko \*/s/. Treba spomenuti i to da oblici te riječi u zapadnoslavenskim jezicima sadrže glas /š/, što upućuje na djelovanje druge palatalizacije, te da se u nekim primjerima s područja sjeverne Rusije pojavljuje glas /h/.<sup>53</sup> Pojava i distribucija mekih i tvrdih nastavaka vjerojatno su rezultat nekih dopovijesnih preoblika i preustrojstava u deklinaciji o kojima postoje oskudni ili nikakvi podaci, dakle riječ je prije o morfološkim nego o fonološkim promjenama, a zapadnoslavenski oblici s glasom /š/ i ruski s glasom /h/ mogli su nastati raznim analogijskim promjenama po uzoru na riječi u kojima jedan od tih dvaju glasova alternira s glasom /s/. No te su tvrdnje samo nagađanja budući da ne postoje dokazi kojima bi se one mogle potkrijepiti pa stoga većina pitanja povezanih sa zamjenicom *vbsb* i dalje ostaje otvorena.

## KRONOLOGIJA TREĆE PALATALIZACIJE

Dugo se smatralo da je treća palatalizacija djelovala nakon prve i druge, otud i njezin naziv, a smještala se u relativno kasno vrijeme, negdje na kraj seobe Slavena između 600. i 900. godine. Time su se objašnjavali mnogobrojni izuzeci. U posljednje se vrijeme, međutim, počela uzimati u obzir i hipoteza o njezinoj veoma velikoj starosti. H. G. Lunt<sup>54</sup> je, na primjer, smješta na sam početak slavenske jezične povijesti te je smatra jednom od promjena koje su dovele do odvajanja slavenskoga od baltičkoga prajezika. Moguće je da se dogodio početkom seobe Slavena ili čak i prije.

Pri pokušaju određivanja kronološkoga poretka palatalizacija i ostalih promjena s kojima su one u nekakvu odnosu, neću se zadržavati na starijim teorijama prema kojima je treća palatalizacija djelovala u kasnom razdoblju. Da je ta promjena bila posljednja, smatrali su, uz ostale, de Courtenay, Shevelov i Belić. Prvi koji je zaključio da bi ona mogla biti starija od druge bio je Meillet, a to su prihvatili Ekblom, Mareš, Trubetzkoy, Vondrák, Ščepkin i drugi. Hipotezu da je najranija prvi je iznio R. Chanon, a slijedili su ga Lunt i G. Jacobsson.<sup>55</sup> Većina jezikoslovaca koji podržavaju teorije da je treća palatalizacija djelovala u kasnom razdoblju slavenskoga prajezika ili u vrijeme njegova raspada kao argument navodi ponajprije njezinu nedosljednost te mnogobrojne izuzetke, a zatim i podudarnost njezinih rezultata s rezultatima druge palatalizacije.

53 Vidi bilješku 17.

54 Lunt 1981: 25, 38–39.

55 Mihaljević 2002: 164–165.

S druge strane, dokazi u prilog teoriji da je treća palatalizacija najstarija još su uvjerljiviji. Ona je progresivna i djeluje preko granice sloga, kao i pravilo ruki, dok su ostale, kasnije praslavenske promjene regresivne i djeluju unutar sloga (samo je prijeglas progresivan). Za mnoge nedosljednosti i izuzetke može se dokazati da su nastali kasnije, nakon prestanka njezina djelovanja. U nekim primjerima u kojima treća palatalizacija nije provedena opažaju se rezultati promjena koje su s njom u odnosu hranjenja, što znači da su one djelovale nakon nje; jedna je od takvih promjena i prijeglas. Takvim se razmatranjem dolazi do relativne kronologije – treća je palatalizacija provedena prije većine praslavenskih promjena, a one su kasnije izmijenile njezinu okolinu i dovele do fonemizacije njezinih rezultata, čime ona prestaje biti aktivan fonološki proces. Što se tiče podudarnosti rezultata druge i treće palatalizacije, valja uzeti u obzir mogućnost da su se glasovi koji su postali drugom palatalizacijom izjednačili s rezultatima treće te da su se potom zajedno sibilizirali.

Apsolutnu je kronologiju mnogo teže odrediti. Pri tome pomažu posuđenice iz germanskih govora s čijim su govornicima Slaveni dolazili u dodir, toponimi romanskoga podrijetla preuzeti u južnoslavenske jezike te slavenski toponimi preuzeti u grčki jezik, a korisni su i neki toponimi slavenskoga podrijetla na području današnje Austrije.

### Relativna kronologija

Među prvim promjenama u samoglasničkom sustavu ranoga razdoblja slavenskoga prajezika dogodilo se stapanje glasova \*/ǣ/ i \*/ō/. U suglasničkom sustavu najprije djeluju pravilo ruki i satemizacija, a slične se promjene događaju i u nekim drugim indoeuropskim jezicima. Nakon toga pojavljuje se i treća palatalizacija. Moguće je i da je prva palatalizacija počela djelovati još tijekom posljednjega razdoblja treće te da su neko vrijeme djelovale usporedno, naime formule tih dviju promjena u neutralnom su odnosu.<sup>56</sup> Nakon treće palatalizacije podiže se artikulacija samoglasnika u nastavcima koji završavaju glasovima \*/N/ i \*/X/ (\*š/), što razara njezinu okolinu. Prva palatalizacija i dalje traje, kao i jotacija,<sup>57</sup> a pojavljuje se i prijeglas samoglasnika iza palatala. Da je treća palatalizacija provedena prije prijeglasa, dokazuje i riječ *igo*, u kojoj je praindoeuropski samoglasnik \*/u/ prešao u \*/i/ iza \*/j/ tek nakon prestanka djelovanja te

56 Vidi opis Luntove teorije.

57 Prema Luntu, jotacija velara dogodila se u sklopu prve palatalizacije, potom su zahvaćeni i sonanti \*/l/, \*/r/ i \*/n/, te dentalni frikativi \*/s/ i \*/z/. Tada se odvijala i raspodjela glasova /h/ i /š/, što Lunt smatra dijelom prve palatalizacije. Jotacija usnenih glasova \*/b/, \*/p/, \*/m/ i \*/w/ te zubnih \*/t/ i \*/d/ provedena je mnogo kasnije tijekom dijalektalnoga raslojavanja praslavenskoga jezika (Lunt 1997: 36). Postoje pokazatelji da je i jotacija velara kasnija od prve palatalizacije, na primjer hrvatski toponim *Drač* (od lat. *Durrachium*, grč. Δυρράχιον).

58 Lunt 1997: 36.

59 Iz toponima preuzetih iz romanskih govora u slavenski u vrijeme doseljavanja Slavena na Balkan može se zaključiti da u tadašnjem slavenskom sustavu nije bilo glasa /ō/, da se neki dvoglasnici još nisu monoftongizirali te da glas \*/ū/ još nije bio postao /y/, ili je barem još

promjene. U protivnom bi glas /g/ u toj riječi bio zahvaćen njome. Tek potom slijedi monoftongizacija. Naime iza palatala \*/ai/ najprije prelazi u \*/ei/ te se tek potom monoftongizira u /i/, dok se u ostalim slučajevima \*/ai/ monoftongizira u \*/ē/, kasnije /ê/. To pokazuje da je priјeglas starija promjena od monoftongizacije. Nakon toga ispadaju završni suglasnici – vjerojatno se najduže očuvalo završno \*/s/ (odnosno \*/š/ ili \*/X/).<sup>58</sup> Nakon priјelaza kvantitativnih opreka kod samoglasnika u kvalitativne započinje kasno razdoblje slavenskoga prajezika i njegov postupan raspad na posebne jezike. To je vrijeme naseljavanja Slavena na Balkan.<sup>59</sup> Zbog težnje da se monoftongiziraju likvidni dvoglasnici počinje metateza, koja ovisno o jeziku pokazuje različite rezultate, a tijekom 9. stoljeća ili nešto kasnije slabe poluglasi. U suglasničkom se sustavu pojednostavljaju skupine \*/t/ i \*/d/, osim na sjeverozapadu, te se odvija druga palatalizacija, čiji se rezultati izjednačavaju s rezultatima treće. Čini se da se ta promjena nije dogodila na krajnjem sjeveroistoku (Pskov, Novgorod). Novi glas \*/ē/ (/ê/), koji je izazvao drugu palatalizaciju, iza novih palatala ostaje nepromijenjen, što također pokazuje da se priјeglas dogodio prije. Slijedi jotacija usnenih suglasnika te zubnih \*/t/ i \*/d/, koji prvo prelaze u \*/t'/ i \*/d'/, a potom u svakom jeziku imaju zaseban razvoj. Međutim, to već zadire u zaseban razvoj pojedinih slavenskih jezika i nije predmet ovoga članka.

### Apsolutna kronologija

Apsolutnu kronologiju treće palatalizacije moguće je donekle utvrditi uspoređivanjem s apsolutnom kronologijom drugih praslavenskih glasovnih promjena za koje se približno zna kada su se dogodile te proučavanjem posuđenica iz drugih jezika u slavenski i iz slavenskog u druge jezike. Među njima su osobito važni toponimi romanskoga podrijetla na južnoslavenskom području i grecizirana slavenska imena mjesta u Grčkoj. Međutim, pritom često nastaju nedoumice jer se neki podaci dobiveni proučavanjem tih vanjskih čimbenika ne poklapaju u cijelosti s opisanom relativnom kronologijom.

Toponimi slavenskoga podrijetla u Grčkoj navode na zaključak da je treća palatalizacija djelovala prije ili početkom doseljenja Slavena na to područje, dakle prije 6. stoljeća. Riječ je o imenima mjesta s nastavcima *-iki(a)*, *-ikeia*, *-itsa* i slično, na primjer: Καμινίκια (od *\*kāmenīk'ā*), u kojima su postojali uvjeti za provedbu treće palatalizacije i u kojima je ona, čini se, već bila provedena –

uvijek bio [+zaobljen] ili [+stražnji]. Naime romanski glasovi \*/ō/ i \*/ū/ preuzimali su se kao \*/ū/, kasnije /y/ pa /i/, \*/a/ kao \*/a/ kasnije /o/, \*/u/ i \*/o/ kao \*/u/ kasnije /b/, \*/au/ i \*/ou/ kao /u/. Dakle ti su toponimi morali biti preuzeti prije priјelaza kvantitativnih opreka u kvalitativne (usporedi Bidwell 1961: 115–120). Slično, u posuđenicama iz slavenskog u grčki sačuvani su glasovi kakvi se pretpostavljaju za slavenski sustav prije toga priјelaza: καροῖα ← *\*karūta* (*koryto*) (Holzer 1995: 250).

60 O glasu /c/ i /k'/ u tadašnjem grčkom jeziku vidi Lunt 1981: 74, bilješka 88.

61 Shevelov izvodi taj primjer iz praslavenskoga *\*ōvōārīkū* (kasnije *\*javorьсь*) te ga navodi kao argument da je treća palatalizacija djelovala nakon doseljenja Slavena na Balkan, dakle u 7. ili 8. stoljeću (Shevelov 1965: 350–351).

skup *ts* nije nimalo sporan, a *k* ispred prednjih samoglasnika već se u tadašnjem grčkom izgovaralo palatalizirano.<sup>60</sup> Pritom su primjeri koji sadrže *ts* [c] očito posuđeni u kasnije vrijeme. Naprotiv toponimi kao na primjer Γαρδίκι (od *\*gardik'*–, kasnije *\*gradbcb*) sigurno su preuzeti ranije, dok se rezultat treće palatalizacije još izgovarao *\*/k'/*. Ako glas *\*/k/* nije bio palataliziran, iza njega je morao stajati neki stražnji samoglasnik kao u spornoj riječi 'Αβαρόκος, koja se može smatrati dokazom da je treća palatalizacija djelovala nakon doseljenja Slavena u Grčku.<sup>61</sup> No moguće je da je ta riječ u slavenskom sadržavala nastavak *\*-neik-a-*, u kojem treća palatalizacija nije mogla djelovati, te da je u grčki došla preko albanskoga jezika, u kojem se skupina *\*rn* pojednostavila u */r/*.<sup>62</sup>

Imena mjesta na području današnje Austrije kao *Liezniche* (od *\*Lêsnica*) ili *Sabinikcha/Sapinicha* (od *\*Žabnica*), prema Luntu, sadrže rezultat treće palatalizacije – glas *\*/k'/* koji su bavorski pisari zapisivali kao *k* ili *kh*. On navodi mišljenje F. Ramovša da se treća palatalizacija u austrijskim Alpama dogodila prije 9. stoljeća.<sup>63</sup>

Posuđenica iz slavenskog u finski: *katitsa* (estonski *kaits*, od *\*kotbci*), ne pomaže pri određivanju apsolutne kronologije, ali pokazuje da je treća palatalizacija provedena i u idiomima na sjeveru, s čijim su govornicima Finci dolazili u dodir, i to prije prijelaza kvantitativnih opreka u kvalitativne.

Slovenski toponim *Logatec* (od latinskog *Longaticum*) upućuje na to da se treća palatalizacija odvijala tijekom ili nakon naseljavanja Slavena na prostor današnje Slovenije, no nastavak *-ec* (od *-bcb*) mogao je u toj riječi kasnije zamijeniti raniji, nepromijenjeni *-bkb*. Sličan se razvoj može pretpostaviti za bugarski toponim *Srêdbcb* (Sofija).<sup>64</sup> Hrvatska posuđenica *ločika* (od *\*lot'ika* iz romanskoga *\*laktiika* od latinskoga *lactūcā*)<sup>65</sup> navodi na zaključak da je treća palatalizacija u vremenu kad se *\*kt* mijenjalo u *\*t'* (kasnije hrvatsko */ć/*) već bila dovršena. U protivnom bi ta riječ glasila *\*\*loćica*. Prijelaz *\*kt* u *\*t'* proveden je prije jotacije, dakle prije druge polovice 7. stoljeća.

Germanseke posuđenice u kojima su postojali uvjeti za provedbu treće palatalizacije nisu uvijek pouzdan pokazatelj. Naime, zbog dugotrajnih i čestih dodira Slavena i Germana riječi su se preuzimale u različitim razdobljima, u različitim obliku i iz više germanskih jezika (gotskog, staronordijskog i starovisokonjemačkog). Neke riječi, osobito one trgovačkoga značaja, preuzimale su se u više navrata, a kasnije su ih razni slavenski jezici međusobno posuđivali. Zbog

62 Lunt 1981: 29. Dakle praslavenski bi oblik mogao biti *\*āwarineik-* (*\*avor'nikъ*).

63 Lunt 1981: 75, bilješka 92.

64 Holzer prema riječima *Logatec* i *Srêdec* (grčki Σερδίκη) zaključuje da treću palatalizaciju treba datirati nakon ekspanzije Slavena na jug (Holzer 1999: 84). Bidwell naprotiv smatra da je nastavak *-ec* (*\*-bcb*) u toj riječi dodan kasnije i to potkrepljuje usporedbom s imenom otoka Krka (*\*kūrikū* od latinskoga *Curicum*), gdje nije bilo treće palatalizacije (Bidwell 1961: 124). Lunt također smatra da je nastavak u riječi *Logatec* dodan kasnije, kao i u riječi *Srêdbcb*, no napominje da za *Krk* kao ishodišni oblik treba pretpostaviti romansko *\*kurku*, u kojem se dogodila sinkopa, a ne *\*kuriku*. U toponimu *Trsat* (od *\*t̥rsat̥* od latinskoga *Tarsatica*) nastavak je pak potpuno izbačen (Lunt 1981: 30).

65 Holzer 1998b: 29.

toga su nastale dvojnosti te neki nepravilni i prilično izmijenjeni primjeri pa je time stanje dodatno usložnjeno. Riječ *\*mosežb* morala je biti preuzeta prije 7. stoljeća, kada je djelovao priјeglas u germanskom. Prema tome se i treća palatalizacija mogla dogoditi prije 7. stoljeća. Riječi *kъnežb* i *kladęžb* mogle su također biti posuđene relativno rano i u njima je djelovala treća palatalizacija. Naprotiv, riječ *pъnežb* došla je u slavenski nakon priјeglasa, stariji oblik u germanskom glasi *\*panning-*, a Shevelov tvrdi da se ta riječ i u germanskom pojavljuje razmjerno kasno. To smješta treću palatalizaciju u vrijeme nakon 8. stoljeća. Lunt spominje mogući stariji slavenski oblik *\*pāniNž-* posuđen prije priјeglasa.<sup>66</sup> Kasna je posuđenica i riječ *\*vitežb*, vjerojatno iz 8. stoljeća. Moguće je i da je prema oblicima s rezultatima treće palatalizacije nastalo pravilo koje automatski preoblikuje germanski nastavak *\*-ing* u slavensko *-ęžb*. To je pravilo moralo prestati djelovati još u slavenskom prajeziku jer u starocrkvenoslavenskom postoji niz posuđenica s nastavkom *\*-ing* u kojima je očuvan velar. Kao što je spomenuto, moguće je i da je /g/ ponovno uvedeno pod utjecajem izvornoga izgovora koji su Slaveni u dodiru s Germanima mogli često čuti. Naime, oblici na /g/ najčešće se pojavljuju upravo na sjeveroistoku, gdje je postojao jači nordijski utjecaj.

Prema Luntu, treća je palatalizacija mogla započeti već u 2. ili 3. stoljeću, ili pak tek u 7. stoljeću.<sup>67</sup> No protiv potonjega datuma govore primjeri kao *ločika*, *\*mosežb* i Γαρδίκι. Lunt napominje da je, ako se uzme u obzir izuzetna arhaičnost litavskoga jezika, moguće nagadati da je i slavenski prajezik bio veoma arhaičan i konzervativan sustav sve do oko 500. godine, kada počinje nagla ekspanzija Slavena. Nešto prije toga počinje djelovati prva palatalizacija, koja se djelomično mogla poklapati sa završnim razdobljem treće.<sup>68</sup> Apsolutna kronologija treće palatalizacije i dalje velikim dijelom ostaje neriješen problem. Prvi stupanj te promjene, omekšanje velara u *\*/k'/* i *\*/g'/*, može se smjestiti u vrijeme prije 400. godine n. e., dok je donju vremensku granicu nemoguće preciznije utvrditi. Drugi stupanj – sibiliziranje njezinih rezultata, možda zajedno s rezultatima druge palatalizacije – uslijedio je mnogo kasnije, vjerojatno tek u 7. stoljeću.

## ZAKLJUČAK

Od svih opisanih teorija najvjerodostojnijom se čini ona H. G. Lunta stoga što on pretpostavlja da je treća palatalizacija dosljedno provedena te uspijeva razjasniti mnoge sporne primjere. Zanimljivo je i to što Lunt smatra da su imenice u kojima je ta promjena provedena, kao i sve druge imenice starocrkvenoslavenskih glavnih promjena, u početku u praslavenskom imale pravilnu paradigmu (s tematskim morfemom *\*-ǣ-*). U većini drugih teorija treća se palatali-

66 Vidi bilješku 46.

67 Lunt 1981: 38.

68 Prva se palatalizacija smješta u razdoblje između 400. i 475. godine (Mihaljević 2002: 150–151).

zacija opisuje kao nedosljedna promjena s mnogim izuzecima i nepravilnostima, a često se previše u obzir uzimaju djelovanje analogije te neka manje vjerojatna rješenja. No treba napomenuti da su i kod Luntove teorije potrebne dopune i daljnja proučavanja kojima bi se eventualno razjasnile ili prihvatljivije objasnile pojedine nejasnoće.

Ukratko, za treću se palatalizaciju pretpostavlja sljedeća formula:

$$*k \ *g \longrightarrow c \ \mathfrak{z} / C\check{i}(N)\_ā$$

Njezini se rezultati opažaju u najvećem broju slučajeva kod imenica s praslavenskim nastavkom *\*-īkā*, pri čemu su najbrojnije imenice muškoga roda s nastavkom *-bcb* i ženskoga roda s veoma produktivnim nastavkom *-ica*. Postoji i određen broj imenica ženskoga i srednjega roda s nastavkom *-bca*, odnosno *-bce*, dok je vrlo malo imenica muškoga roda s nastavkom *-icb*. Velar /k/ nije promijenjen u nastavku *-nikb*, u kojem, međutim, /i/ potječe od dvoglasnika *\*/ei/*. Nastavci *-bkb*, *-bka* i *-bko* nastali su prijeglasom iza glasa *\*/j/* nakon prestanka djelovanja treće palatalizacije te se kasnije proširili na ostale riječi kojima je korijen završavao velarom, koji se pritom mijenjao u palatal. Nastavak *-(n)ika*, koji osobito u ruskom služi za tvorbu naziva bobica također je nastao mnogo kasnije. Dakle, riječi koje odstupaju nastale su kasnije ili u njima samoglasnik ispred velara ne potječe od praslavenskoga *\*/i/*. Činjenica da je djelovala uglavnom u nastavačnim morfemima može pogrešno navesti na mišljenje da je treća palatalizacija morfološka promjena. Doista, vrlo je mali broj imenica u kojima je ta promjena zahvatila velar u korijenu. Slično je i s primjerima u kojima je treća palatalizacija zahvatila glas /g/, a rijetko se pojavljuje i okolina sa sonantom /n/. Postoje samo tri izvorne slavenske imenice s okolinom *CiN\_ā*, dok su ostale posuđenice iz germanskog. Kod glagola zahvaćeni su velari u nekoliko imperativnih oblika te neki durativi. Kasnije je po uzoru na njih nastalo pravilo za izvođenje durativa, kojim su se /k/ i /g/ mijenjali u /c/ i /z/ pred nastavkom *-ā(j)-*. Glas /h/ nije zahvaćen djelovanjem te promjene jer, prema Luntu, u to vrijeme i nije postojao – rezultat pravila ruki tada još nije bio velaran. Riječ *vbśb* dolazi od praindoeuropskoga korijena *\*wik-* i srodna je sa sanskrtskim *viśva-*, a glagol *nasmisati sja* nastao je kasnije pravilom za izvođenje durativa.

Treća je palatalizacija provedena prije prve i druge. Djelovala je na početku slavenske jezične povijesti i može se po svojoj progresivnosti te činjenici da djeluje preko granice sloga povezati s drugim ranim promjenama kao što je pravilo ruki. Prema Luntu, morala se dogoditi prije postanka glasa /h/, što znači vrlo rano jer se taj glas primjećuje u nekim ranim posuđenicama iz germanskog. Zbog nedostatka podataka nemoguće je precizno odrediti njezinu apsolutnu kronologiju, no vjerojatno je morala biti dovršena prije 400. godine jer tada počinje prva palatalizacija.<sup>69</sup> Rezultati treće palatalizacije u početku su bili

69 Ako se uzme u obzir da je treća palatalizacija bila dovršena prije nego što je rezultat pravila ruki (vjerojatno *\*/š/*) prešao u /h/, nije vjerojatno da se njezino završno razdoblje djelomično poklapalo s početnim razdobljem prve, već se i ona i prelazak *\*/š/* u /h/ moraju smjestiti ranije u prošlost (vidi bilješku 1).

omekšani \*/k'/ i \*/g'/, što potkrepljuju slavenski toponimi u Grčkoj, a možda i u Austriji, u kojima se pojavljuju slični glasovi. Tek mnogo kasnije oni su se sibilizirali, možda skupa s refleksima druge palatalizacije, a na zapadu i s jotiranim zubnim okluzivima \*/t'/ i \*/d'/ . Takvim se razmatranjem najlakše može objasniti podudarnost rezultata tih promjena.

### Popis kratica upotrijebljenih u tekstu:

D — dativ  
N — nominativ  
L — lokativ  
s — jednina  
p — množina  
m — muški rod  
germ. — germanski  
got. — gotski  
grč. — grčki  
hrv. — hrvatski  
lat. — latinski  
PIE — praindoeuropski  
PSL — praslavenski  
st.sl. — starocrkvenoslavenski

### Literatura

- Bidwell, Charles E. 1961. The Chronology of Certain Sound Changes in Common Slavic as Evidenced by Loans from Vulgar Latin. *Word* 17/2: 124, 107–108
- Damjanović, Stjepan. 1995. *Staroslavenski glasovi i oblici*. Zagreb: Sveučilišna tiskara
- Holzer, Georg. 1995. Die ersten nachurslavischen lautlichen Innovationen und ihre relative Chronologie. *Linguistica Baltica* 4: 247–256
- Holzer, Georg. 1998a. Gibt es slavische Kastellnamen in Prokops De aedificiis?. *Folia onomastica Croatica* 7: 115–129
- Holzer, Georg. 1998b. Urslavisch und Baltisch. *Wiener slavistisches Jahrbuch* 44: 27–56
- Holzer, Georg. 1999. Zur Auswertung von Toponymen antiken Ursprungs für die kroatische Lautgeschichte. *Folia onomastica Croatica* 8: 81–96
- Jacobsson, Gunnar. 1974. Some Problems Connected with the Third Palatalisation of Velars in Slavic. *Scando-Slavica* 20: 187–195
- Kiparsky, Valentin. 1970. Über slav. *-ika* und *-ica* als Allomorphe. *Scando-Slavica* 16: 137–142
- Lunt, Horace G. 1981. *The progressive Palatalization of Common Slavic*. Skopje: Macedonian Academy of Science and Arts
- Lunt, Horace G. 1997. *Common Slavic, Proto-Slavic, Pan Slavic: What are we talking about?*. New York: IJSLP
- Mihaljević, Milan. 1991. *Generativna i leksička fonologija*. Zagreb: Školska knjiga
- Mihaljević, Milan. 2002. *Slavenska poredbena gramatika I. Uvod i fonologija*. Zagreb: Školska knjiga.

- Shevelov, George Y. 1965. *A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic*. New York: Columbia University Press
- Thümmel, Wolf. 1966. Die dritte oder Baudouinsche Palatalisierung im Slavischen. *Scando-Slavica* 13: 115–142

### *The third palatalisation of velars*

The third palatalisation of velars is a progressive sound change which affected velars *\*/k/* and *\*/g/* in the environment *Ci(N)ǣ* changing them into »softened« *\*/k'/'* and *\*/g'/'*. In the later development these reflexes became assimilated, perhaps together with the outcome of the second palatalisation. The results of the third palatalisation are mainly observed in derived nouns before the grammatical morpheme, whereas the nouns in which the root consonant is affected are extremely rare. Most examples contain the sound */k/* in the environment *Ciǣ*. These are certain masculine nouns with the ending *-bcb* along with certain feminine and neuter nouns with the suffixes *-bca* and *-bce* respectively, and feminine nouns with the extremely productive suffix *-ica*. There are a small number of other examples – the word *lice* (»face«), the only noun in which the root consonant */k/* is affected, a limited number of words with the sound */g/* and three original Slavic nouns containing the environment *CiNǣ*, which also existed in certain Germanic loan-words derived by the ending *-ing*. The third palatalisation also operated in a small group of imperative verbal forms and certain duratives which later became a model for creating a derivational rule for deriving duratives from verbal stems which originally did not contain the appropriate environment. The fricative */h/* was not subject to this change since the outcome of the *ruki*-rule still had not become velar at that time. The first example that was considered to contain */h/* affected by the third palatalisation, the pronoun *vsb* (»whole«), contains */s/* from Proto-Indo-European *\*/k'/'*, and the other, the verb *nasmisati sja* (»to mock«), is a later product of the derivational rule for creating duratives. Most exceptions did not originally contain the environment of the third palatalisation or were derived or adopted much later, when that sound change was finished as a phonetic process and its results had acquired a phonemic status.

The third palatalisation most likely operated at an early date in the history of the Proto-Slavic language being the first among the three palatalisations. Its progressivity and operation across the syllabic boundary connect it to certain other early sound changes, e. g. *ruki*-rule. It must have ceased operating at least about AD 400, when eventual distribution of the results of the *ruki*-rule */h/* : */š/* was carried through, and the first palatalisation started. After the Slavic settling on the Balkan peninsula the third palatalisation no longer operated, which is clear from loan-words like Croatian *ločika* (from Romance *\*laktika*) containing an unchanged velar. The existence of the reflex *\*/k'/'* is proven by certain place-names of Slavic origin in Greece and perhaps those in Austria, whereas other, probably younger toponyms, contain sounds that imply the assimilated */c/*.

Ključne riječi: treća palatalizacija, praslavenski jezik, indoeuropski prajezik, velari, glasovni sustav jezika, povijest jezika

Key words: third palatalisation, Proto-Slavic language, Proto-Indo-European language, velars, sound system of language, history of language